

DALMACIJA U AUSTRO-UGARSKOJ VANJSKOJ I UNUTRAŠNJOJ POLITICI POČETKOM XX. STOLJEĆA

Na prijelazu stoljeća činilo se da u evropskim diplomatskim krugovima još prevladava tendencija izražena nakon Berlinske konferencije riječima »mir i status quo«. Što se godina 1901. više približavala kraju postajalo je sve jasnije da se prilike bitno mijenjaju.

Nastupa vrijeme kada se osnažena Njemačka uzdiže na nivo svjetske sile i svojim prisustvom u kolonijalnim pitanjima dovodi imperijalizam do vrhunca. Naslućuju se nove mogućnosti evropskog političkog udruživanja zbog rasta antinjemačke atmosfere u Evropi, ovisno o jačanju njemačkog ekspanzionizma i militarizma, posebno od momenta kada Njemačka počinje izgrađivati flotu (1898) i time ugrožavati do tada neospornu dominaciju Velike Britanije na moru i njezin monopolistički položaj na svjetskim tržištima. Nove kombinacije savezništva uperene protiv ekspanzije Njemačke započinju 1902. god. da bi 1907. god. bio stvoren Trojni sporazum. Nasuprot njenu stoji Trojni savez, kojemu čvrstina od 1902. god. postaje problematična zbog jačanja irendentizma u Italiji uperenog protiv Austro-Ugarske, zbog talijanskih aspiracija prema Balkanu i približavanja Italije Francuskoj. Pojačanu budnost Engleske, Francuske, pa i Italije prema njemačkom prodoru na Istok (preko Balkana izaziva namjeru Njemačke da gradi bagdadsku željeznicu i austro-ugarski projekti željezničkih pruga preko Bosne prema Solunu. Početkom 1902. god. iskrsavaju na površinu glasovi o pripremama za »konačno« uređenje spornih pitanja na Balkanu, prvenstveno o Bosni i Hercegovini, a zatim i o Makedoniji.

Istovremeno ojačani slojevi industrijske buržoazije pridonose odstupanju od liberalističkih principa u ekonomiji, vanjskoj i unutrašnjoj trgovini. Eru slobodne trgovine i konkurencije zamjenjuje epoha zaštitnih mjera, carina, zatvaranja, što je u Austro-Ugarskoj izazivalo dalje pogoršanje u međunacionalnim pitanjima. Ugarskom agraru odgovarao je slobodan izvoz njegovih proizvoda na Zapad,¹ ali se ta situacija mi-

¹ D. Đorđević, Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911, Beograd, 1962, str. 22—23.

jenja kada je g. 1902. Njemačka svojom carinskom tarifom, znatno povećala carine na žito. Austro-Ugarska je bila prisiljena da donese slične mjere 1906. godine. Berlin je snažnom privredom vezivao ruke Beču i utjecajem na austrijske Nijemce gotovo u potpunosti podčinio austro-ugarsku vanjsku politiku. Trgovački ugovori s Njemačkom zauzeli su središnje mjesto u vanjskotrgovinskim poslovima Monarhije, a ugovori s Italijom bili su za Mađare i ostale narode u Austro-Ugarskoj Monarhiji nepovoljni, ali su odgovalali političkim razlozima Berlina i Trojnog saveza. U posljednjim decenijama XX. st. Austro-Ugarska je gubila tržišta u Italiji i Rumunjskoj zbog jake konkurencije njemačke robe. Izlaz iz takve situacije nastojala je naći u širenju na Balkanu i u mijenjanju unutrašnje gospodarske politike. Državni organi počinju se više interesirati za ekonomske probleme zemlje i početkom XX. st. provodi se politika velikih ekonomskih planova. Ujedno su u vladajućim krugovima postojale želje da angažiranjem opozicionih elemenata na realizaciji gospodarskih zahvata ublaže napetosti na nacionalnom polju. Prave se veliki projekti za izgradnju željezničke mreže, tršćanske luke, reguliranje velikih rijeka, izgradnju vodenih putova, razvitak teške industrije i sl. Svrha je bila da dođe do ekonomske konjunktura izgradnjom osnovnih preduvjeta za razvoj trgovine i industrije i da se uz pomoć države stvori pozitivno raspoloženje kod privatnika za investicije, čega zbog opće političke nestabilnosti u Monarhiji nije bilo u dovoljnoj mjeri ni kod njemačkog dijela buržoazije. U realizaciji tih projekata financijski su trebali sudjelovati, prema mogućnostima, svi za to sposobni faktori, uključujući i državu kao ravnopravna aktera putem državne banke i na druge načine.²

Izbačena je parola VIRIBUS UNITIS. Car Franjo Josip je 4. veljače 1902. god. u pozdravnom govoru Carevinskom vijeću opomenuo narodne zastupnike da prosperitet zemlje ovisi o složenom radu svih, u čemu zastupnici trebaju pokazati primjer. Istaknuvši potrebu brzog djelovanja traži od zastupnika da donesu prijedloge zakonskih propisa za izvođenje velikih željezničkih pruga, za reguliranje rijeka i kanala, zakone za industriju, jer će ti planovi, prvenstveno pruga Beč—Trst i važan riječni kanal prema Odrri i Labi, ne samo razviti novi život bogatog industrijskog područja sjevernog dijela Monarhije nego će — što je glavna stvar, naglašava vladar — uroditi za sve kraljevine i zemlje Cislajtanijske dugotrajnim oživljavanjem prometa i bitnim poboljšanjem preduvjeta za razvoj poljoprivrede, trgovine i industrije, a već pri izvođenju tih radova pružit će se velike mogućnosti zapošljavanja, što je u interesu radnika.³

Međutim i planirani projekti neizbježno su bili rukovođeni interesima uže Austrije i služili potrebama prvenstveno austro-njemačke buržo-

² A. Ableitinger, Rudolf Sieghart (1866—1934) und seine Tätigkeit im Minister-ratspräsidium, Graz, 1964. (doktorska disertacija pohranjena u Oesterreichische Nationalbibliothek Wien), str. 127.

³ Arhiv Trgovačko-obrtničke komore u Splitu (dalje TOK), Historijski arhiv Split (dalje HAS), 188/1901, br. 1352.

azije. S ekonomskog gledišta bilo je racionalnije i opravdanije pomagati dalji razvoj već razvijenih područja. Činilo se da će tako država jačati kao cjelina, odnosno da će se proporcionalno popraviti gospodarska situacija i u pokrajinama. Ali dok je ovakvo postavljanje stvari prihvatljivo u jednonacionalnim državama, gdje se provincije donekle mire s podređenim položajem u odnosu na središnji dio svoje države, dotle to u višenacionalnoj zajednici nikako ne može proći bez velikih problema.

Javnost u Dalmaciji je, prateći djelatnost nove vlade u Beču na čelu s Ernestom Koerberom, naslućivala što im ona donosi: pojačanu centralizaciju i germanizaciju u ime ekonomskog jačanja i modernizacije države, prazno isticanje privrednih pitanja na štetu nacionalnih i držanje Dalmacije čvrsto uz Beč,⁴ od kojeg se pak ničemu pozitivnom nisu mogli nadati.

Spomenuti planovi ne samo da nisu potisnuli nacionalna pitanja na drugi kolosjek nego su izazvali i pozornost u inozemstvu. Kada je Koerberova vlada u svibnju 1901. god. podnijela projekte o izgradnji željezničke pruge u Bosni, raspisao se evropski tisak o aneksiji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske na način kao da je to gotov čin. Rusko novinstvo ustalo je protiv eventualne austrijske aneksije i isticalo da je rješenje bosanskog pitanja ovisno o suglasnosti svih zainteresiranih sila. U istom tonu pisalo se o bosanskom problemu i na Bosporu i u Beogradu,⁵ što je dalo povoda evropskom novinstvu da počne nazrijevati ponovno učvršćenje ruskog utjecaja na Balkanu, koji je bio opao nakon Berlinskoga kongresa.

Poslije Berlinskoga kongresa jak utjecaj na Balkanu, tj. nad Srbijom, Bugarskom, Rumunjskom, kao i Turskom imala je Austro-Ugarska, ali pri kraju stoljeća u Rumunjskoj i Turskoj prevladava njemački utjecaj.

Srbija je tajnom konvencijom i trgovačkim ugovorom kneza Milana Obrenovića 1881. god. postala zavisna o Austro-Ugarskoj i u gospodarskom pogledu i u pogledu vanjske politike. Težnje srpske buržoazije za širenjem svog utjecaja u Bosni i Hercegovini, koji bi jednom trebao donijeti priključenje tih pokrajina Srbiji, tajnom konvencijom su bile otežane. Međutim u jednom ponovnom pokretanju bosanskog pitanja pretežno trgovački i zanatlijski krugovi koji su sačinjavali nove gospo-

⁴ »Hrvatska kruna« (dalje: HK), list dalmatinskih čistih pravaša, kraj IX/1901; »Srpski glas« (dalje: SG) smatra da će novi kurs sastojati u »izvodjenju njemštine«, kraj IX/1901; bečki list Neue Freie Presse zagovarajući germanizaciju predbacuje bivšem dalmatinskom namjesniku generalu Davidu da su on i njegovi suradnici imali »velikog učešća u onoj politici, koja je Italijance potisnula, koja se pokazala blagom prema državnopravnim aspiracijama ekstremnih Hrvata i koja je pustila da se podigne pogibeljna propaganda u južnoj Dalmaciji«, »Dubrovnik« (dalje Dbk), 48/1. XII. 1901. Zadarski »Narodni list« (dalje: NL) je pisao za Koerberove planove da su utopija, jer da bez nacionalne ravnopravnosti nema ni uspjeha u gospodarstvu, 5/24. I. 1900, »Na odgovor 'Dalmati'« i 15/28. II. 1900, »Program nove vlade«.

⁵ Osvrte na takvo pisanje donosi naš tisak. Vidi: SG, 30/26. VII. 1901. 35/31. VIII. 1901, Obzor 27/3. II. 1902. i dr.

darsko-političke snage u Srbiji, ojačani u dva zadnja decenija, a politički predstavljeni od radikala, nisu htjeli ostati pasivni.⁶ Oni su ionako teško podnosili konkurenciju austrijske robe i polukolonijalni položaj u kojem ih je Austrija držala. Na prijelazu stoljeća u Srbiji su jasno izražena njihova nastojanja da emancipiraju Srbiju od Austro-Ugarske.⁷ O nesigurnoj političkoj situaciji proaustrijske struje u Srbiji, koju čine liberali oslonjeni na agrarne izvoznike, pišu bečke novine posebno od početka 1902. god. vrlo učestalo, a to prenosi novinstvo u Hrvatskoj, prvenstveno srpsko. Povod za takvo pisanje dale su oštre rasprave vođene u Srbiji o tajnoj konvenciji s Austro-Ugarskom iz 1881. god.

Austrija uviđa opasnost koja njezinu utjecaju na Balkanu prijeti od ruske strane ukoliko srpska protuaustrijska struja dobije podršku u Rusiji.⁸ Premda englesko-japanski ugovor o međusobnoj diplomatskoj a po potrebi i vojnoj pomoći, potpisan 17. I. 1902. god. u Londonu na 5 godina, očito protiv Rusije i Njemačke, prisiljava Rusiju da ne kvari odnose s Austro-Ugarskom, ipak prestolonasljednik Franjo Ferdinand odlazi početkom 1902. god. u neslužbenu posjetu Rusiji. U evropskom tisku izražavalo se mišljenje da će tema razgovora u Petrogradu biti istočno pitanje.⁹

U uskoj vezi s bosanskim pitanjem stajao je i problem državnopravnog provizorijuma Dalmacije. Planovi oko promjene državnopravnog položaja Dalmacije pravili su se u vojnim austrijskim krugovima unutar njihove balkanske orijentacije, odnosno čvršćeg povezivanja Bosne i Hercegovine uz Monarhiju. O tome pišu prvenstveno srpske novine, ali i hrvatski političari uočavaju da »najnovija austrijska politika« ističe »da je Dalmacija obala Bosne i Hercegovine«.¹⁰ U sklopu austrijske ekonomske politike velikih projekata govorilo se i o tome da će Beč odijeliti civilnu upravu u Dalmaciji od vojne, što je do tada bilo

⁶ A. Radenić, *Austro-ugarska i Srbija 1903—1918. Dokumenti iz bečkih arhiva I*, 1903, Beograd, 1973, str. 26. Od 1889. nova proruski orijentirana srpska vlada sastavljena od radikala obnavlja propagandu o srpskoj Bosni i Hercegovini. M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 394.

⁷ D. Đorđević, n. dj., str. 25, 33, 34 i dr.

⁸ U samoj Srbiji je, upravo koncem 1901. i početkom 1902, jasna tendencija dobrosusjedskih odnosa i sloge s Bugarskom i Crnom Gorom i oslona na »slavenstvo«, prvenstveno Rusiju. Obavljaju se međusobne posjete vladara slavenskih balkanskih država i Rusije. Sukob između proaustrijske i proruske struje dolazi do izražaja i u traženju novčanog zajma. U siječnju 1902. zbog te stvari odlazi radikal N. Pašić u Petrograd caru Nikoli, a Čedo Mijatović, supotpisnik tajne konvencije s Bečom 1881, zbog istog putuje u Beč. *Obzor* 27/3. II. i 28/4. II. 1902.

⁹ *Obzor* 27/3. II. 1902, 33/10. II. 1902; 34/11. II. 1902; 39/17. II. 1902; *SG* 3/17. I. 1902. i dr. I pored odluka Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je povremeno ponovno osiguravala u odnosu na Rusiju svoj status mandatora u balkanskim pitanjima. Takav je bio i sporazum iz 1897. postignut u Petrogradu između Franje Josipa i Nikole II. A. Radenić, n. dj., dokument br. 132 (razgovor između austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Goluchowskog i njemačkog cara Wilhelma), str. 310.

¹⁰ I. Majstorović, *Besjeda biračima pri pohodu izbornog kotara*, listopada 1902, Zadar 1903, 16.

zajedno,¹¹ kako bi Dalmaciju u vojnom pogledu mogao podijeliti na dva dijela: sjeverna Dalmacija došla bi pod vojnu upravu Bosne, a južna Dalmacija vojno bi se sjedinila s Hercegovinom.¹²

Početkom 1903. god. objavljen je u Dalmaciji Koerberov odgovor na tužbu zastupnika »slavenskog puka u Dalmaciji« u vezi s neizvjesnošću na Balkanu. Koerber je tom prilikom izjavio da će »mir... na Balkanu čuvati Austro-Ugarska i Rusija, a time je rečeno sve«.¹³ Koerber istom prilikom dalje objašnjava da »zajednički probitak spaja trajno obe ove carevine za tu svrhu (tj. mira na Balkanu — T.G.A.) a pred tim probitkom rasčinja se u ništa svaka utvara«. Dogovor Rusije i Austro-Ugarske o održanju postojećeg stanja na Balkanu prihvaćen je i »od sve Evrope s najvećim zadovoljstvom«, ističe Koerber na istom mjestu i preporučuje puku u Dalmaciji da se brine samo za svoj gospodarsko-kulturni napredak i »da u svom kulturnom napredovanju učvršćuju svoj austrijski patriotizam«.

Premda se dakle početkom 1903. god. još uvijek nastoji prikazati da je u pitanjima Balkana stanje nepromijenjeno, ipak je jasno da ni diplomacija Austrije ni Rusije nije u to sigurna. U takvoj situaciji Austrija je bila osjetljiva na svaku manifestaciju slavenske solidarnosti, posebno na međusobna približavanja antiaustrijskih srpskih političara iz Monarhije i Srbije. Istodobno je strahovala i od isticanja hrvatskoga patriotizma, jer je on pored separatističkih tendencija mogao u određenom momentu poslužiti i mađarskim interesima, a bojala se i domaćih talijanskih tendencija, budući da je Italija bila vrlo nepouzdan član Trojnog saveza i njezina vlada nije ništa poduzimala da spriječi iredentistički pokret.

Dalmacija početkom XX. st. počinje, dakle, biti jače interesantna zbog Bosne i Hercegovine. U vladajućim krugovima i Austrije i Ugarske prevladava mišljenje da će onaj tko bude imao Dalmaciju biti i gospodar Bosne i Hercegovine. Stoga se oko Dalmacije posebno od 1901. god. vodi tihi rat između vladajućih krugova Cislajtanije i Translajtanije što koriste, ili bar pokušavaju iskoristiti antiaustrijske snage i u samoj Dalmaciji.

*

Pod propagande što ju je već u 90-tim godinama XIX. st. provodio najdosljedniji borac za priključenje Dalmacije Ugarskoj među Mađarima prof. Rudolf Havass, poznat po predavanjima i brošurama na tu

¹¹ Od generala Franje Tomašića (1814) do generala Emila Davida (1902) svi su dalmatinski namjesnici bili aktivni oficiri i predstavljali su vojnu i civilnu vlast. Vidi: V. Maštrović, Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početka XX. st., Zagreb, 1979, str. 11—12.

¹² Obzor 15/20. I. 1902; »Dubrovnik« 48/8. XII. 1901. i drugi članci.

¹³ Objavitelj Dalmatinski 21/14. III. 1903.

temu,¹⁴ od 1901. god. i budimpeštansko novinstvo i ugarski sabor pokreću pitanje Dalmacije, što se registrira u Dalmaciji.¹⁵ Dakako da pojačani interes mađarskih vladajućih krugova također treba gledati kao sastavni dio istočne politike Monarhije, točnije pitanja Bosne i Hercegovine, odnosno kojoj polovici Monarhije će nakon eventualne aneksije one pripasti. Kao najvjerojatnija solucija bila je — zajednička uprava nad Bosnom i Hercegovinom, ali su zainteresirani krugovi u Ugarskoj znali da to zapravo znači prevlast Beča u tima pokrajinama. Oni stoga priželjkuju da priključenjem Dalmacije Hrvatskoj, tj. Ugarskoj, geografski izoliraju Bosnu i Hercegovinu od Austrije. Iz istog razloga suprotstavljaju se izgradnji pruga koje bi Dalmaciju preko Bosne povezivale s Bečom i uopće povezivanju Dalmacije s Bosnom u postojećoj situaciji austrijske vladavine Dalmacijom. Planirana trgovačka pruga Aržano—Bugojno, u koju je Dalmacija polagala toliko nade i za čije se ostvarenje uporno borila, nije nikad sagrađena, kao ni strateški važna pruga Split—Knin—Bosanski Novi. Pri tom su se ekonomski razlozi mađarskih privrednika poklopili s političkim motivima mađarskih industrijalaca u otporu prema izgradnji balkanskih pruga: prvi nisu željeli jačanje trgovine Beča s agrarnim Balkanom, a drugi su bili protiv jačanja političke pozicije Beča na Balkanu.¹⁶

U mađarskoj građanskoj politici dominirala su dva osnovna smjera, koja su u odnosu na Beč i eventualne promjene na Balkanu do stanovite mjere išla zajedno. Najbogatiji slojevi društva, u političkom pogledu pristaše liberalne stranke Stjepana Tisze, zainteresirani za moderniziranu poljoprivredu i trgovinu, već su u nagodbom 1867. god. stvorili sebi uvjete ekonomskog i političkog prosperiteta i našli svoje mjesto u Monarhiji, pa ne teže za radikalnim promjenama. Oni s novim vremenom i prodorom demokratskih principa, kod kojeg i kvantitet postaje politički kvalitet, a i pred osnaženom industrijskom buržoazijom gube svoju staru vlast i od prve političke snage u zemlji postaju druga. Pri-

¹⁴ R. Havass, *Dalmatien in seinen Beziehungen zu Ungarn mit Rücksicht auf Fiume*, Budapest 1898; *Isti, Dalmacia*, Budapest 1905; *Isti, Die Bahnlinie Budapest—Spalato*, Budapest 1907. Profesor Havass zastupa misao da će onaj tko posjeduje Dalmaciju postati gospodar Bosne i Hercegovine i ističe da će najveći mađarski političar biti onaj koji Ugarskoj pribavi Dalmaciju i učini tada Split mađarskom lukom.

¹⁵ Brzopisna izvješća Pokrajinskog sabora Dalmacije (dalje BI PSD) 1902, str. 856, govor V. Milića, te dalmatinska štampa iz 1901. i 1902. *Obzor* 10/14. I. 1902. — Protuaustrijski milanski list »*Il Secolo*« piše da će Mađari u predstojeće nagodbene pregovore s Bečom ići sa zahtjevom sjedinjenja Dalmacije Hrvatskoj, odnosno Ugarskoj. Kako bi realizacijom toga Austriji bio presječen put za Bosnu i Hercegovinu, to ona na to neće pristati, smatra talijanski list, što će vrlo zakomplicirati donošenje financijske nagodbe, koja je ionako teška, pa bi se čak moglo dogoditi da do nje i ne dođe, nada se »*Il Secolo*«. *Ministerium des Innern Prasäsidiale*, 2 Dalmatien, 1903, br. 8240. *Verwaltungsarchiv. Oesterreichisches Staatsarchiv* (dalje: Md IP — 22 Dalm.). Francuski listovi također oprezno brane interese Mađara i ističu da se Bosna i Hercegovina protežu uz mađarsku granicu. *Obzor* 11/15. I. 1902.

¹⁶ Vidi i D. Đorđević, n. dj., str. 23, 97, 99.

staše su dotadašnjeg dualističkog uređenja, koje omogućuje dalju modernizaciju Ugarske i eksploataciju banske Hrvatske i drugih ugarskih zemalja, ali pritisnuti novim ekonomskim zaštitnim sistemima izvan Austro-Ugarske zahtijevaju zabranu uvoza agrarnih proizvoda, suprotstavljaju se zaključivanju novih trgovinskih ugovora s inozemstvom, prvenstveno s Italijom i Njemačkom, kako bi svojim proizvodima osigurali austrijsko tržište, na što međutim Beč iz političkih razloga nije mogao pristati. Zbog svog nezadovoljstva bečkom vanjskotrgovačkom politikom prišao je dio liberala, s J. Andrassyem na čelu, Kossuthovoj Nezavisnoj stranci i tako je s još nekoliko stranaka stvorena Mađarska koalicija, stup otpora Beču.

Nova jaka gospodarsko-socijalna snaga mađarskog društva, industrijska buržoazija, na političkom je polju predstavljena Nezavisnom strankom Franje Kossutha. Taj sloj teži za obranom od austrijske industrijske konkurencije, za obrazovanjem posebnog ugarskog tržišta i carinskog područja, za širenjem teritorija, za novim rudnim nalazištima, šumskim bogatstvima, za širim izlaskom na more. Njih privlači misao o pripojenju Dalmacije Ugarskoj i o širenju svog utjecaja u Bosni i Hercegovini. Skloni su da pokrenu pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, što kod hrvatskih političara stvara nadu u mogućnost realizacije tog takog važnog nacionalnog zahtjeva.

Naše novinstvo donosi izvještaje o tome da »Budapesti Hirlap« čak u uvodnim člancima od sredine 1901. god. piše kako je nekoć postojala mađarsko-dalmatinska veza i da bi tu tradiciju trebalo obnoviti.¹⁷

Senzaciju je kod nas naročito izazvao članak u »Budapesti Hirlapu« potpisan s grof. K. K., u kojem se u svrhu pridobivanja Hrvata i širenja ugarskog teritorija na Balkanu i u Dalmaciji putem hrvatskog državnog prava preporuča učenje hrvatskoga jezika, jer da je »dominacija Balkanom preko Hrvatske i s pomoću hrvatskog jezika . . . san Mađara«. Poznavanje hrvatskog jezika koristilo bi mađarskim trgovcima na Balkanu, a i mađarski bi studenti mogli, kad bi znali hrvatski, studirati na Zagrebačkom sveučilištu i tamo među studentima Hrvatima vršiti mađarsku »narodnu misiju«, koja se sastoji u tome da, po mišljenju grofa K. K., Mađarska bude posrednička zemlja između Istoka i Zapada, za što da je potrebna mađarska dominacija Balkanom.¹⁸ Zanimljivost toga članka postaje utoliko veća što je njezin autor, po pisanju »Magyar Szò«, grof. Károly Khuen Hedervary,¹⁹ tadašnji hrvatski ban.

Diskusiju s Mađarima oko Dalmacije i Hrvatske prihvatio je Šime Mazzura na stranicama »Obzora«. Na mađarskoj strani bi se morali odreći težnje za gospodarenjem i hegemonijom u Hrvatskoj, trebali bi priznati i u praksi poštivati hrvatsko državno pravo, odnosno pristati

¹⁷ Obzor 45/24. II. 1902.

¹⁸ Citirano prema Obzoru 30/6. II. 1902. »Hrvati i Madjari«.

¹⁹ Isto, »Izmirenje Hrvata s Madjarima«. Khuen Hedervary je u mađarskim političkim krugovima bio blizak liberalima i pristaša dualizma i shvaćanja da bez velike i jake Monarhije nema ni jake Ugarske. Zato je bio dobro gledan na bečkom dvoru.

na stvaranje dviju doista autonomnih i ravnopravnih državnih jedinica Hrvatske i Ugarske, što bi bilo od velike koristi za cijelu Monarhiju, a ne samo za Ugarsku, hoće Mazzura da uvjeri Mađare. Oživotvorenje hrvatskog prava, odnosno principa državnosti, neophodan je preduvjet za mir i čvrstinu cijele Monarhije, ističe on. Kad bi se to poštivalo, Monarhija bi i na vanjskom planu bila mnogo jača i u suzbijanju talijanskog iredentizma i u vođenju »zdrave« balkanske politike, pod kojom Mazzura misli na hrvatsko pravo u Bosni. Od toga bi i Mađari imali koristi, jer bi im takva situacija osigurala povoljan trgovački odnos na Balkanu i miran, stabilan rast njihove privrede i općeg prosperiteta u njihovim prirodnim, etničkim granicama, poručuje Mazzura.²⁰

Mazzura je razrađivao ideju hrvatsko-mađarske suradnje na nagovor samog Khuena i Josipovića.²¹ On što više potiče i istaknute prvake Narodne stranke u Dalmaciji da ideju o hrvatsko-mađarskoj suradnji prihvate, dakako zahtijevajući za Hrvatsku maksimalnu samostalnost u zajednici s Ugarskom. Budućnost Ugarske leži u njezinu prodoru prema moru, kaže Mazzura, pa ističe da Mađari to ne mogu postići »preko nas i bez nas«. »Pronaći pravu mjeru . . . garancija i okvira onih potreba, koje su *conditio sine qua non* našega opstanka kao političkoga naroda, to je problem koji imadu da rieše mudro, promišljeno i triezno i ugarski i hrvatski državnici. To je glas budućnosti . . .«²² Napominje da tako važan čin kao što je spajanje i Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedinstvenu Hrvatsku u okviru hrvatsko-ugarske državne zajednice ne može biti proveden ni snagom Mađara ni snagom Hrvata, a da hrvatsko-mađarski postojeći odnosi upućuju na zaključak da će »u času neke nove političke formacije« suprotnost između mađarskog imperijalizma i hrvatskog državnog prava i protumađarsko raspoloženje hrvatskog naroda biti velika zapreka i hrvatskim i mađarskim planovima na Balkanu. »Do Mađara je, da se sporazumiju s Hrvatima prije, nego li nastanu one nove političke tvorbe jer kasnije moglo bi biti prekasno«, upozorava Mazzura.²³

Rješavanje državnopravnog položaja Dalmacije, Bosne i Hercegovine jest sudbonosan trenutak koji se približava, smatra Mazzura. Stoga u »Obzoru« dalje piše: »Kad je riječ o izlasku Mađara na more, misli se ne na Rijeku nego na Dalmaciju . . . A tko ima Dalmaciju, taj će prije ili kasnije imati i Bosnu, kao i Hercegovinu«. Ukoliko to Mađari žele, zakon za to imaju, tj. nagodbu ali će pri tom morati najprije saslušati i dalmatinski i hrvatski Sabor, a u postojećim okolnostima, na temelju iskustva s nagodbom iz 1868., god. ne mogu očekivati bezuvjetnu privolu na sjedinjenje ni od Dalmacije ni od uže Hrvatske. Odlučit će o tome »realne garancije u državnim institucijama i proširenja autonomija«, o

²⁰ Obzor 1/2. I. 1902. s punim potpisom i više članaka u kasnijim brojevima s potpisom »Š«, kao u br. 30/6. II. 1902, »Glazba budućnosti« i »Hrvati i Mađari«.

²¹ Ostavština Pere Čingrije (dalje: AČ) X — 7E, c 3, Historijski arhiv Dubrovnik (dalje: HAD).

²² Obzor 28/4. II. 1902, »Nagodbene diplo«.

²³ Isto, 1/2. I. 1902.

čemu treba zrelo prostudirati. Može biti govora samo o državnoj zajednici Hrvata i Mađara, a nikako o državnom jedinstvu Ugarske, jer su Ugarska i Hrvatska »dva posebna teritorija, dvije posebne države, a po tom dvije posebne i različite domovine«.²⁴

Mađarsku propagandu u cilju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, koja se u ovim godinama (1901—1902) uglavnom kretala u okviru dualističkog uređenja, među dalmatinskim narodnjacima pokušao je dakle provesti sam Khuen i Imbro Josipović preko Šime Mazzure. Mazzura piše početkom 1902. god. Vicku Miliću u Split kako su mu najprije Khuen, pa Josipović govorili o tome da je oko »Budapesti Hirlapa« vrlo jaka struja koja se bavi pitanjem sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Obojica spomenutih političara uzimaju Nagodbu hrvatskougarsku podlogom za pokretanje toga pitanja. Mazzura spominje Miliću svoje članke u »Obzoru« i iznosi mišljenje, da bi dalmatinski narodnjaci trebali iskoristiti raspoloženje »Budapesti Hirlapa«, koji računa na skori metež u Austriji, te ovu ideju u novinstvu prihvatiti uz postavljanje uvjeta Mađarima.²⁵

Vicko Milić je bio pogodna osoba za takvu aktivnost. On je kao narodnjak volio voditi politiku u postojećim zakonskim okvirima. Kao i ostali političari Dalmacije i on je dobro uviđao da Dalmacija propada u Cislajtaniji, ali je za razliku od većine narodnjaka stare generacije imao još energije da traži izlaz iz takva stanja. Nikada se nije zanosio pravaškim idejama o Velikoj Hrvatskoj i Starčevićev nauk mu je bio stran i nerealan²⁶ Bio je pristaša načela legitimizma, te je tako priznavao nerazdruživost Banovine s Ugarskom. Kako je prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi banskoj Hrvatskoj pripadala i Dalmacija, to je Milić mađarsku argumentaciju da Dalmacija preko Hrvatske i Slavonije pripada Ugarskoj prihvaćao kao pravno već odavna priznatu činjenicu. Iz ekonomskih razloga, kao i političko-nacionalnih, Milić vidi da je Dalmacija upućena na sjevernu Hrvatsku i stoga mu se ideja o priključenju Dalmacije Ugarskoj, preko banske Hrvatske dakako, čini sasvim prihvatljiva, te u tom smislu govori u Saboru 1902. god.

Suprotno ideji dalmatinskih pravaša koji sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom traže na temelju hrvatskog državnog i prirodnog prava i kao dio cjelokupnog ujedinjenja »zemalja Hrvatima napućenih«,²⁷ Milić kaže da ne razumije kako se na temelju hrvatskog državnog prava može razvijati ideja o sjedinjenju, pa nastavlja da nije državnopravno pitanje vrhunac naših misli i težnja, nego »to baš mora biti novi kurs za ekonomski razvitak«, a taj bi Dalmaciji osigurala jedino zajednica s Ugarskom.²⁸ Milić se suprotstavlja Biankiniju, koji je propagirao sjedinjenje Hrvata rušenjem dualizma i stvaranjem posebne državnopravne

²⁴ Isto, 30/6. I. 1902. »Glazba budućnosti«.

²⁵ AČ IX — 7E — c 3, Pismo Mazzure Miliću, prijepis za Čingriju, Zagreb, 8. II. 1902, HAD.

²⁶ »Narodni list«, jubilarno izdanje, 1912, »Vicko Milić«.

²⁷ BI PSD/1902, pravaška adresa, 1078.

²⁸ BI PSD/1902, Milić, 857.

cjeline od hrvatskih zemalja. Kad Biankini govori o trećoj tvorbi na jugu Monarhije, on misli na »neki trijalizam, — objašnjava Milić — a ja zapravo ne uviđam za taj trijalizam mogućnosti, pošto Bosni nije opredieljen položaj i pošto — kako znamo — Hrvatska i Slavonija zajedno s Dalmacijom privezane su zajednici Ugarskoj«. Za Milića tražiti da u sklop Hrvatske uđu ne samo Dalmacija nego i dio Istre s Kvarnerskim otočjem i eventualno Bosna — kako to hoće pravaši —, pored uže Hrvatske i Slavonije značilo je uzaludan napor.²⁹ On nije htio glasati za adresu Sabora 1902., god., zbog toga što je ona usvojila stanovište da se dotadašnje traženje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom proširi na zahtjev za sjedinjenjem svih zemalja napućenih Hrvatima. Držao je da se dalmatinsko državnopravno pitanje može riješiti samo na temelju hrvatsko-ugarske nagodbe.³⁰

Protiv Milićeva stava pravaši — budući nosioci novog kursa iz 1903. god. — reagirali su vrlo oštrim prosvjedima, izjavljujući da oni neće sjedinjenje na osnovi Nagodbe, a protiv bilo kakva sjedinjenja bili su zastupnici Srba i Talijana.³¹

Pero Čingrija, kojega je Milić izvještavao o korespondenciji s Mazzurom, vjerojatno je jedini u Saboru znao pozadinu Milićeva govora. On je pokušao umirujuće djelovati na uzbuđene duhove i to ne samo kod pravaša, nego i narodnjaka. »... Milić, govoreći o našem državno-pravnom pitanju, smatrao ga je s jednog gledišta, s kojeg to pitanje može biti smatrano...«, kaže P. Čingrija, čime na vrlo diplomatski način daje do znanja da se za sada o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom realno može govoriti jedino s pozicija dualizma i Nagodbe. Ipak Čingrija ne želi poduprijeti Milića, zbog raspoloženja ostalih zastupnika i pokrajine u cjelini o tom pitanju.³² Tako je ovom Čingrijinom izjavom u Saboru 1902. god. u ime narodnjačke stranke i zajedničkom adresom, o kojoj će još biti govora, pokušaj određenih mađarskih krugova da uz pomoć narodnjaka, a na temelju Nagodbe, pridobiju političare Dalmacije za svoje planove u vezi sa Dalmacijom, propao.

Austrijskoj vladi nisu izbjegli pokušaji Mađara da u Dalmaciji nađu svoje pristaše, pa prati kako Dalmacija reagira. Zadatak namjesnika Handla bio je da dalmatinsku političku javnost drži daleko od približavanja mađarskim pokušajima, kako se to vidi i iz pisanja »Srpskoga glasa«³³ U ljetu 1902. god. namjesnik javlja u Beč da se u redovima

²⁹ Isto, 856.

³⁰ Isto; SG ističe da se Milićeve izjave »u dlaku slažu s 'Budapesti Hirlap«, br. 46/27. XI. 1902, »Pabirci«.

³¹ BI PSD/1902.

³² Stoga on nastavlja »... sa strane neolicine mojih drugova (tj. narodnjaka — T. G. A.) bilo mi je očitovano, da oni misli njegove (tj. Milićeve T. G. A.) podpuno ne diele i u isto doba podali mi nalog, da iztaknem da ono, što je rekao, a to se samo po sebi razumije, rekao je kao svoje osobno mnijenje, koje se s njegovog gledišta dade podpuno opravdati... kako je jučer besjedio, nije ništa drugo nego se pokazao dosljednim svojim načelima«. BI PSD/1902., Čingrija, 907.

³³ SG 1902. u proljeće od utjecajem Handla piše za slogu s hrvatskim političarima, a protiv Ugarske i sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom.

hrvatskih političara primjećuje rađanje nade da će »dotadašnje prosto platonsko traženje Ugarske za reinkorporacijom Dalmacije od sada biti od jedne grupe istaknutih političara u Budimpešti osjetno otriježnjeno«. Namjesnik međutim čvrsto vjeruje da ni u kom slučaju ne bi trebalo strahovati da će ugarske aspiracije u političkom smislu moći imati jači odjek u Dalmaciji.³⁴ Namjesnik toga trenutka nije imao sasvim krivo. Antimađarsko raspoloženje posebno pod utjecajem Khuenova terora u sjevernoj Hrvatskoj, bilo je još opće, što potvrđuje i odbojan stav kojim je dalmatinski sabor 1902. god. dočekao Milićev pokušaj da propagira priključenje Dalmacije Translajtaniji.³⁵

*

Zbog svoga položaja, koji u strateškom pogledu otvara Zapadu put prema središtu Balkana i Bliskom istoku, a Istoku prema Jadranu i Sredozemlju, Dalmacija je u doba uspona imperijalizma i jasno vidljive unutrašnje slabosti Monarhije postala privlačna točka za susjedne zemlje. Strane aspiracije nalazile su svoje predstavnike i u samoj Dalmaciji.

Od početka XX. st., točnije od 1896. god., otkako su porazom kod Aduie propale nade Italije da osvoji Abesiniju, postala je Dalmacija još jače nego do tada objekt težnji talijanskog imperijalizma. Italija je do tada, kao član Trojnog saveza, svoje aspiracije prema istočnoj obali Jadrana po uputama Austro-Ugarske i Bismarcka orijentirala prema Albaniji. Međutim to nipošto ne znači da je ne zanima i austrijska obala Jadrana.

Iredentistička propaganda širila se Dalmacijom preko domaćih Talijana.³⁶ Tahav je zadatak imalo društvo »Dante Alighieri«, na čijem je čelu stajao Pasquale Villari. Ono se prvenstveno brinulo da se njeguje talijanska kultura i jezik u svim krajevima gdje je taj jezik bio na bilo koji način u upotrebi, što znači i u Istri i u Dalmaciji. Društvo »Lega Nazionale« je iz svojih sredstava najvećim dijelom izdržavalo talijanske škole, bilo aktivno u održavanju predavačkih priredbi i proslava obljet-

³⁴ Md IP — 22 Dalm, 1902, br. 5814/MI od 2. VIII. 1902.

³⁵ Krajem 1902. u Splitu je pripremana proslava 800-godišnjice gubitka vladara iz hrvatske narodne dinastije koja je imala antimađarski karakter. Inicijativu je dalo društvo »Hrvatski napredak«, a općina je osigurala financijska sredstva, premda je u njima oskudijevala. Na njoj je bilo bilo predviđeno da govori zastupnik J. Smodlaka, M. Begović, nastavnik na splitskoj realci, te Juraj Kapić, urednik »Pučkog lista«, dok je Josip Ljubić (Ild Bogdanov) sastavio prigodni scenski komad pod naslovom »Zadnji kralj«, koji je bio pun napada na Mađare. Md IP — 22 — Dalm.—6126/pr., 20. XII. 1902. — No i pored antimađarskog tona austrijska vlast je bila protiv proslave, smatrajući je nacionalnom hrvatskom manifestacijom. Također je bila i protiv Marulićeve proslave. Ideju o proslavi M. Marulića dala je omladina, ali proslava nije izvedena kako je bila zamišljena. Prošla je kao da se slavi »nešto zazorno«, piše Glasnik Matice Dalmatinske, g. I, knj. I, sv. IV, II/1902, Zadar 1903, 338., Jakov Čuka, Nakon 400 godina.

³⁶ S. Delich, L'irredentismo italiano in Dalmazia. Secondo i documenti segreti della polizia austriaca, Roma 1924.

nica iz talijanske kulturne povijesti, ali se krajnji cilj tih aktivnosti sastojao u tome da se u Dalmaciji održi i po mogućnosti produbi osjećaj pripadnosti talijanskoj kulturnoj sferi, kako bi se tim putem čuvala Dalmacija za Italiju kad jednom za njezino priključenje Italiji dođe pogodan trenutak.³⁷

Proslava u povodu 100. obljetnice rođenja Nikole Tommasea zamišljena je kao afirmacija talijanstva Šibenika i Dalmacije. Grupa šibenskih Talijana otputovala je u Settignano da položi vijence na Tommaseov grob; u Šibeniku mu je bio podignut spomenik, ali je općina zabranila druge planirane manifestacije. Austrijska vlast nije dakako rado gledala na takvu aktivnost dalmatinskih Talijana i talijanaša.³⁸ Afera oko zabrane zbora, odnosno javne proslave i podizanja spomenika Danteu u Zadru nastala je 1900. god., a žalbe i sudski sporovi u vezi s tim vukli su se još i u 1902. god. Predsjednik Komiteta za proslavu, a Komitet je bio u sklopu društva »Lega Nazionale«, bio je Giuseppe Perlini, jedan od članova ekonomski vodeće zadarske obitelji.³⁹

Protiv talijanaške djelatnosti podnio je Lovro Borčić 18. XI. 1902. god. u Carevinskom vijeću interpelaciju ministru predsjedniku Koerberu, potpisanu od svih istarskih, dalmatinskih i slovenskih zastupnika, u kojoj — upozoravajući na iredentističku propagandu o tome da je Dalmacija nastanjena talijanskim elementom — traži da se ukine privilegirani položaj talijanskog jezika u Dalmaciji, gdje talijanska manjina čini jedva 2,6% stanovništva, i da se spriječi predavačka propaganda talijanske stranke.⁴⁰

Iako je talijanski utjecaj i iredentistička propaganda početkom XX. st — posebice 1902. god., kad Italija sklapa ugovore s Francuskom — u Dalmaciji postala vidljiva, austrijska vlada nije poduzimala oštrije mjere da je spriječi, osim što je zabranjivala neke izrazito nacionalističke javne manifestacije. Takav njezin stav može se obrazložiti činjenicom da je Austrija pod utjecajem Njemačke željela održati Italiju u Trojnom savezu, obnovljenom upravo 1902. god. i uz pomoć Njemačke računala da može u ovo vrijeme djelovati preko talijanske vlade na talijanske imperilajističke krugove na taj način da ih usmjeri u pravcu koji ne dira njezina državna područja. U tom je donekle imala uspjeha, pa je talijanski utjecaj ojačao u Crnoj Gori, a posebno je postao jak talijanski interes za Albaniju. Ali u takvu austrijskom držanju prema iredenti u Dalmaciji odigralo je i nešto drugo stanovitu ulogu. To su stalni hrvatsko-talijanski sukobi u Dalmaciji, koji su pokazivali da u Dalmaciji ima snaga koje se same snažno suprotstavljaju iredentističkoj propagandi. Kad to tijekom 1903. god. bude promijenjeno, odnosno kad

³⁷ Tom cilju trebala je poslužiti i brošura dra G. I. Božića, *Aurora coleum purpurat. Discorso ai giovani*. To je tiskano predavanje, održano u splitskoj talijanskoj čitaonici Gabinetto di lettura, 27. IX. 1902. Md IP — 22 Dalm., br. 4771/pr., 11. X. 1902.

³⁸ Isto, br. 4866/pr., od 10. X. 1902.

³⁹ Isto, br. 1443/pr., od 24. III. 1902; br. 897/res. od 24. III. 1902. i dr.

⁴⁰ Isto, br. 7457 od 19. XI. 1902.

iredentizam bude pokazao za hrvatske političare Dalmacije i drugu mogućnost, tj. sporazumno zajedničko antiaustrijsko djelovanje, vlada će zaoštriti svoj stav prema pojavi iredentizma u Dalmaciji.

U 1902. god. vlada u Beču je s mnogo većom pažnjom pratila aktivnost srpskih nacionalnih krugova u Dalmaciji i to prvenstveno s težnjom da se otkrije da li su i koliko ti krugovi povezani s velikosrpskim i crnogorskim nacionalističkim snagama (što se tada tretiralo kao isto) u Bosni i Hercegovini i izvan Monarhije. Takve su veze postojale i bile prilično žive, a odvijale su se u okvirima suradnje na kulturnom planu. Austrija im je međutim, ne bez razloga, pridavala drugo značenje. U tim je vezama gledala političko-nacionalnu dimenziju opasnu po jedinstvo Monarhije i bila na oprezu. Postala je vrlo podozriva ne samo prema Srbiji nego i prema politici Srba u Cislajtanijskoj, prema njihovim vezama s Beogradom i Novim Sadom, kao i sa Cetinjem i prema njihovim proruskim i panslavističkim izjavama. Bila je neprijateljski raspoložena prema velikom interesu koji je srpsko novinstvo u Dalmaciji pokazivalo za prilike u Bosni i Hercegovini. Od druge polovice 1901. god. gotovo svi članci o Kallayevoj upravi i zbivanjima u Bosni i Hercegovini namijenjeni za objavljivanje u »Dubrovniku« i »Srpskom glasu« bili su od cenzure zabranjeni. Srpski tisak u Dalmaciji pisao je mnogo o pripremama Austro-Ugarske za aneksiju Bosne i Hercegovine već od sredine 1901. god. On izražava bojazan da Austro-Ugarska želi izaći pred svjetsku diplomaciju s tobožnjim hrvatskim nacionalnim pravom na te pokrajine.⁴¹ Stoga bosansko pitanje neizbježno pogoršava hrvatsko-srpske odnose.

Posebno se na udaru vlade nalazila grupa dubrovačkih i kotorskih Srba zbog njihovih veza sa Crnom Gorom i Beogradom. Za neke od njih, kao npr. za Antuna Fabrisa, Srba-katolika, urednika »Dubrovnička« i književnog lista »Srđ«, zatim potpredsjednika Srpske čitaonice Strmića, pa tvorničara soda-vode i potporučnika u mirovini Mirka Komnenovića u Herceg-Novom, te Belimarkovića, također iz Herceg-Novog, i druge vlada je držala za moguće da su organizirani i da organizirano djeluju na širenju velikosrpske propagande, da su povezani s protuaustrijskom opozicijom u Bosni i Hercegovini i turskim konzulom u Dubrovniku.⁴² Sumnjala je na postojanje tajne organizacije u Herceg-Novom, povezane s Cetinjem, koja bi imala za cilj stvaranje Velike Srbije na Balkanu.⁴³ Ta se sumnja na diskretan način i javno proturala, pa su srpske novine od kraja 1901. god. pune obrane i negiranja »izmišljenih antiaustrijskih srpskih urota.«⁴⁴

⁴¹ Dbk 1/5. I. 1902. i dr.

⁴² Md IP 22 — 22 — Dalm. 1902.; br. 3894/MI od 20. V. 1902.; 881/pr. od 25. II. 1902.

⁴³ Isto.

⁴⁴ List »Dubrovnik« pretpostavlja da te urotničke optužbe imaju korijen u cetinjskoj diplomatskoj aferi iz 1897. Tada je naime srpski kralj Aleksandar I. Obrenović došao u posjetu crnogorskom knezu Nikoli (5. V. 1897), pa su srpski bokeški narodni zastupnici (Pavo Kamenarović, dr Rade Kvekić, dr Vladimir Tro-

Grupa oko lista Antuna Fabrisa »Dubrovnik« i brojem, i ekonomski i utjecajem u srpskoj stranci jaka, ima dosta oštar protuvladin stav i otvorenu orijentaciju na cjelokupnost srpstva ne samo u kulturnom i nacionalnom nego i državnom pogledu i oslon na slavenstvo, tj. na Rusiju kao »najmoćnijeg, najsilnijeg i najmnogobrojnijeg elementa među Slavenima«. ⁴⁵

Dubrovačku grupu Srpske stranke karakterizira intenzivan rad na njegovanju veza među svim Srbima i jačanju ideje zblizavanja svih, prvenstveno štokavskih, Južnih Slavena na Balkanu i u Monarhiji, ali pod srpskim imenom. Taj se rad mogao najbolje ostvariti kulturnom suradnjom i zajedničkim radom na jezičnoj, literarnoj i povijesnoj problematici. Sam list »Dubrovnik« kao stranačko-političko glasilo bio je za to nepodesan, jer osim reklamiranja pojedinih djela iz srpske književnosti ili povijesti nije mogao jače djelovati na povezivanju svih snaga koje su se mogle uklopiti u plan o stvaranju kulturnog jedinstva Srba s ciljem pripremanja terena za formiranje velike države Južnih Slavena na Balkanu. Stoga krajem 1901. god. Fabris pokreće list za književnost i znanost »Srđ« ⁴⁶

Antun Fabris, sudeći po njegovu pisanju u »Dubrovniku«, a Luko Zore po literarnom radu, objavljenom u »Srđu«, bili su predstavnici ideje o jedinstvenoj velikoj državi Južnih Slavena, stvorenoj na podlozi i s obilježjem srpske nacionalne i državne ideje. Zore je svoju viziju velike balkanske države stavljao na temelj južnoslavenske ideje, dajući srpskoj nacionalno-državnoj misli odlučujuću ulogu i podređujući joj sve ostale, pa je tako i njegovo jugoslavenstvo u svojoj biti veliko-srpsstvo. ⁴⁷

janović i Đuro Vukotić), načelnici bokeljskih općina (Gojković iz Herceg-Novog, Radović iz Risnja i dr.) i novinar A. Fabris otišli na Cetinje da pozdrave »dva srpska vladara«, po uzoru na Srbe iz Hrvatske i Slavonije, koji su 1896. pošli u Beograd, kad je tamo bio crnogorski knez Nikola I. Iz toga se razvila afera, jer su spomenuti dalmatinski i bokokotorski Srbi, iako neslužbene osobe, bili pozvani na banket na dvor, kojem pozivu su se oni i odazvali i pored toga što im je austrijski konzul na Cetinju Kućinski savjetovao da ne idu. U znak protesta sam Kućinski nije pošao na primanje. Od 1901. dalje srpski listovi i srpski zastupnici u Saboru i Carevinskom vijeću tvrde da u Dalmaciji postoje sistematski progoni Srba od strane vlade i da datiraju od 1897. Dbk 49/8. XII. 1901. i dr., BI PSD/1902.

⁴⁵ SG 32/9. VIII. 1901, »Hrvatskoj I«.

⁴⁶ »Srđ« je izlazio od 1902. do 1908. Prvi vlasnik izdavalatelj i odgovorni urednik bio je A. Fabris, a glavni suradnik i urednik prof. Luko Zore. Poslije Fabrisove smrti (14. X. 1904) list preuzima Miho Vacchetti, koji je i prije povremeno preuzimao uredništvo lista. Zadnjih godina urednik »Srđa« bio je prof. Antonije Vučetić. U listu su surađivali prvenstveno Srbi iz Monarhije, ali i izvan nje, te pojedini Hrvati. U prvom broju kaže se da pokretanje lista »Srđ« vodi »misao srpskog književnog jedinstva na osnovi zdravog razvitka narodnih sila, koje je naš besmrtni Vuk na vidik iznio i objavio«. Riječ je o Vukovu mišljenju da su svi štokavci Srbi. O Fabrisu vidi: H. Barić, Izabrani članci Antuna Fabrisa, Beograd, 1940.

⁴⁷ Fabris svoje vjerovanje izražava pozivajući se na riječi Mede Pucića iz 1867, »da Austrija i Rusija dogovorno pripomognu, da se na Balkanu osnuje srpsko carstvo, koje bi živjelo u prijateljskim odnosima sa Austro-Ugarskom i koje bi bilo zalag dobrijem odnosima Rusije sa Austro-Ugarskom. Dobri odnosi s Rusijom bi pak paralizovali sve pangermanske težnje protiv Austro-Ugarske. Ovaka

Kako su odnosi između suradnika »Srđa« i »Dubrovnika« s turskim konzulom u Dubrovniku bili prisni i kako je turski konzul surađivao u »Srđu«, to je austrijska vlast držala da bi neki zajednički srpsko-turski antiaustrijski planovi mogli postojati. To tim prije što se u to vrijeme i u Beogradu i u Carigradu pisalo jednako u protuaustrijskom tonu, posebno kad je bila riječ o mogućoj austrijskoj aneksiji Bosne i Hercegovine. Stoga je sasvim razumljivo da su »čuvari režima«⁴⁸ u pojavi »Srđa« vidjeli dokaz više za svoje teze o zavjereničkom djelovanju južnodalmatinskih Srba pod utjecajem Beograda, iza kojeg, drže, najvjerojatnije stoji Petrograd i Carigrad.⁴⁹ Vlada je poduzimala stanovite mjere protiv istaknutijih pojedinaca Srpske stranke u južnoj Dalmaciji. Mirko Komnenović bio je još početkom 1901. god. isključen iz oficirskog društva, kako ne bi mogao vršiti utjecaj među oficirima, a Strmić je, nakon jedne sitnije montirane afere i sudskog procesa koji ništa nije otkrio, morao napustiti mjesto potpredsjednika Srpske čitaonice.⁵⁰

U niz akcija⁵¹ za suzbijanje velikosrpske propagande svakako spada i hapšenje Antuna Fabrisa, studenta Uroša Trojanovića i vlasnika Srp-

balkanska politika učinila bi balkanske narode ne samo vjernijim i pravijem prijateljima nego bi stoprvo tada vršila Austro-Ugarska pravu kulturnu misiju na Balkanu«. Dubrovnik 24/16. VII. 1901.

U ovom se citatu nalazi sve ono bitno za Fabrisa: težnja za stvaranjem srpskog carstva na teritoriju balkanskih južnih Slavena i svijest o tome da će o istočnom pitanju odlučivati evropska diplomacija, vodeći računa o interesima Austro-Ugarske, Rusije i Srbije, suprotstavljajući se Njemačkoj. U spomenutom citatu sva tri zainteresirana elementa (Austriju, Rusiju i Srbe, tj. Južne Slavene) Fabris želi pomiriti romantičarskom idejom o svestranom prijateljstvu, temeljenom na opasnosti od Njemačke. Iz Fabrisova cjelokupnog pisanja jasno je da je polazna točka njegova djelovanja bila širenje velikosrpske ideje o Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Dbk 26/29. VI. 1901. i dr. Vidi i: Frano Kulišić, Pogled na Zorin književni rad i politiku, Srđ 16/31. XII. 1906.

⁴⁸ U čuvare režima srpski listovi u Dalmaciji s pravom ubrajaju bivšeg kotarskog poglavara baruna Marojčića, pa Josipa Tončića, generala Varešanina, vojnog zapovjednika u Bosni, dalmatinskog zapovjednika od 1905. i poglavara Bosne i Hercegovine nakon aneksije tih pokrajina, zatim Leopolda Chlumeckyja, predstavnika velikoaustrijske ideje, Vladislava Kaćanskog, bosansko-hercegovačku upravu s Kallayem na čelu. Dubrovnik, 7/16. II. 1902; SG 2/10. I. 1902. »Za istinu«.

⁴⁹ Turski konzul je za »Srđ« u ožujku 1902. preveo nekoliko arapskih pjesama na francuski, a redakcija »Srđa« ih je sa francuskog prevela na hrvatski, i to je doušnik iz Trebinja označio kao poziv »Srđa« opoziciji u Bosni i Hercegovini na suradnju. (isto). Dopisi iz Dalmacije javljaju Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču o plesovima i drugim manifestacijama srpske pravoslavne škole i društva »Sloga«, na kojima se izvode komadi iz srpske književnosti i povijesti, oblače narodne crnogorske nošnje, pjevaju nacionalne pjesme i sl. Vladu je zanimalo tko daje novac za kostime i koji cilj te priredbe imaju. Md IP — 22 — Dalm., 1902, br. 1559/pr., 744.

⁵⁰ Md IP —22— Dalm. 3894/MI od 20. V. 1902.

⁵¹ Posebno mjesto u optuživanju vlade od strane srpske stranke radi proganjanja Srba i sprečavanja njihova rada navode se izbori krajem 1901. godine. O tome se žučno raspravljalo i u Saboru 1902. i u Carevinskom vijeću iste godine, kao i u dnevnom tisku. Srpska stranka navodi da je bila prisiljena ne izići na izbore u Dubrovniku zbog protuzakonitih glasačkih lista, koje su pravljene tako da povećaju broj hrvatskih glasača, a smanje srpskih. SG 49/6. XII. 1901. U Herceg-Novom izborna komisija bila je sastavljena pretežno od Hrvata, što je kod Srba,

ske-dubrovačke tiskare Pasarića. Vlada je imala namjeru uhapsiti i Zoru, ali se on tada nalazio na Cetinju i nije vjerovao naizgled nevinim pozivima vlade da se vrati u Dubrovnik.

U vrijeme pojačanog interesa Srbije za Balkan, odnosno Bosnu i Hercegovinu, i sve očitije potpore koju je ta struja u Srbiji počela dobivati od Rusije⁵² kao i slabljenje austrijskog utjecaja u Srbiji, posebno u momentu istjecanja ugovora o Trojnom savezu, približavanja Italije Francuskoj i istjecanja trgovačkih ugovora s Austro-Ugarskom, talijanske orijentacije ka istočnoj obali Jadrana, jačanja mađarskih ideja o priključenju Dalmacije Ugarskoj, a u svrhu dobijanja strateške točke prodora u Bosnu itd., razumljivo je da je austrijska vlada s velikim nepovjerenjem gledala na veze Srba iz Dalmacije s Beogradom i Cetinjem.⁵³

U takvoj atmosferi odlazak Fabrisa i Š. Geruna, urednika zadarskog »Srpskog glasa«, na Prvi kongres srpskih novinara u Beogradu 12.—16. X. 1902. god.) bio je izazov vladi. Kongres je raspravljao o širenju srpskog tiska (knjiga i novina) u svima zemljama gdje žive Srbi, o zajedničkim općesrpskim interesima obaveznim za sve srpske novinare bez obzira gdje žive, o potrebi centralnog glasila za sve Srbe izvan Srbije, o potrebi formiranja Udruženja srpskih novinara i umjetnika za sve Srbe na slavenskom jugu. Jedan od osnovnih zaključaka Kongresa bio je da novinari trebaju »imati na umu opšte srpske interese i zavjetnu srpsku misao«. A. Fabris je bio jedan od istaknutijih ljudi na Kongresu.

koji su to mjesto imali kao svoje izborno područje, izazvalo revolt, pa se ni tu nisu pojavili na izborima. Dubrovnik, 50/15. XII. 1901. U dubrovačko-bokokotorskoj trgovačkoj komori Srbi nisu također izišli na izbore, pogrešno držeći da će na taj način onemogućiti izbore, kad su vidjeli da ni tamo neće pobijediti. BI PSD/1902, Vukotić, 336, Kvekić, 323; Katnić, 319; Knežević, 320—321. U sjeverodalmatinskim srpskim izbornim kotarima zbog trzavica u stranci izbori su također završili neuuspješno po stranku. Tako je broj mandata Srpske stranke za Sabor 1902. pao od 10 na 6 zastupnika, iz čega su oba stranačka srpska glasila zaključila da je stranka u rasulu.

⁵² U Srbiji se u određenim krugovima počinje govoriti o tome da je nastupio moment da Srbija odigra ulogu Sardinije pri ujedinjenju Italije, kada su »Cavour i Victor Emanuel provodili dosljedan oslon na Francusku, a sada Beograd treba koristiti rusko prijateljstvo« (Dubrovnik 4/26. I. 1902, komentar na pisanje novosadske »Srpske zastave«. Tada petrogradski list »Novosti« i »Novoje vremena« pokazuju veći interes za Srbiju i izjavljuju kako je godina 1901. bila prijelazna faza za sve balkanske zemlje na putu ka drukčijoj budućnosti, o čemu piše »Dubrovnik«. Uz to se sa strane srpskih političara u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, posebno kod radikalno-antiaustrijskih struja, ističe srpstvo gotovo cijelog monarhijskog južnog slavenstva, što je kulminiralo u članku hercegovačkog Srbina N. Stojanovića »Srbi i Hrvati«, objavljenom u »Srpskom književnom glasniku« 1902.

⁵³ Fabrisov krug je isticao da je južna Dalmacija rasadište inteligencije za »srpske zemlje«. Kao primjer za to se navodilo dra Luju Vojnovića, koji je obavljao povjerljive funkcije u crnogorskoj vladi, zatim dra Balda Bogišića, Matiju Bana, generala Franasovića, Ivu Đaju, srpskog poslanika u Sofiji, prof. Luku Zore, koji postaje koncem godine 1902. odgovornik i nastavnik kneževa sina Petra. Dbk. 4/27. I. 1901; 34/24. VIII. 1902.

Biran je za potpredsjednika Kongresa, u razne komisije i bio odlikovan od srpske vlade, što je imalo političko značenje.⁵⁴

Pred Fabrisov povratak u Dubrovnik uhapšen je (5. XI. 1902. god.) vlasnik Srpsko-dubrovačke tiskare Antun Pasarić i izvršena premetačina u tiskari i u uredništvu »Dubrovnika«. Poslije je kao formalni razlog hapšenja navedena jedna pjesma studenta Uroša Trojanovića pod nazivom »Bokeška noć«, koja je trebala biti objavljena u dubrovačkom književnom časopisu »Srđ«.⁵⁵ Pjesma je navodno sadržavala djelo veleizdaje. Sam Fabris bio je uhapšen pri dolasku iz Beograda na željezničkom kolodvoru u Gružu. Pasarić je ostao u zatvoru tri tjedna, a Fabris i Trojanović do 24. XII. 1902. god., što je bilo zakonom maksimalno dopušteno vrijeme za istražni zatvor.⁵⁶

Naravno da se u istražnom postupku nije ustanovilo ništa. »Dubrovnik« za to vrijeme nije izlazio,⁵⁷ a Srpska bokeška štedionica u Kotoru bila je također u isto vrijeme zatvorena zbog nekih sitnijih prekršaja, tj. mijenjanja crnogorskog novca.

I u sjeverodalmatinskoj grupi Srpske stranke osjetio se pritisak vlade. Sudjelovanje Geruna, urednika »Srpskog glasa«, na istom kongresu u Beogradu nije prošlo bez posljedica. Gerun po povratku nije dobio urednički honorar s objašnjenjem da u fondu »Srpskoga glasa« nema novaca, a zatim je Upravni odbor Srpske narodne stranke na Primorju održao 11. XII. 1902. god. sastanak (kad je Fabris s drugovima bio uhapšen) i zaključio da »Srpski glas« pod uredništvom Špire J. Geruna prestaje biti glasilom Srpske narodne stranke na Primorju. Za »Dubrovnik« je na sastanku rečeno da nije stranačko nego lokalno glasilo.⁵⁸ Tako je stranka ostala bez stranačkog lista. Namjera uprave stranke, koju su sačinjavali pretežno oportunistički elementi, zapravo je bila da zadrži »Srpski glas« kao stranački list, ali da mu promijeni urednika i dade drugu političku liniju. Ukoliko to ne bi mogla sprovesti, onda će prići pokretanju novog stranačkog organa, dakako s pro-austrijskom orijentacijom.⁵⁹

*

Kako su i hrvatska, i srpska i talijanska nacionalna stremljenja u Dalmaciji imala centrifugalne tendencije u odnosu na Beč, to je Koerberova vlada početkom XX. stoljeća pojačala nastojanja da se na plat-

⁵⁴ SG 42/30. X. 1902, »Prvi kongres srpskih novinara«; SG 43/7. XI. 1902; SG 44/13. XI. 1902.

⁵⁵ Srđ 19/16. X. 1902, na str. 855—857. Bečki list »Die Zeit«.

⁵⁶ Dbk 45/2. XII. 1902; SG 49/6. I. 1903. rasprave o ovom slučaju u Saboru BI PSD/1903.

⁵⁷ Istodobno je u banskoj Hrvatskoj bio zabranjen list »Srbobran«, R. Lovrenčić, Geneza politike novog kursa. Institut za hrvatsku povijest, Monografije 2, Zagreb 1972, 150.

⁵⁸ SG 49/6. I. 1903, »U stvari 'Srpskog glasa'«.

⁵⁹ To će se dogoditi, pa će se 1903. pojaviti »Primorski srpski list«. MD IP —22— Dalm., br 744, 14. III. 1902.

formi »austrijskog patriotizma« i lokalnih dalmatinskih potreba, a uz prazna obećanja o gospodarskim planovima sve relevantne snage u Dalmaciji povežu međusobno i uz Beč.

Kad je 1867. god. riješena državnopravna kriza uspostavom dualizma, tj. podjelom vlasti između austronjemačkih i mađarskih vodećih političko-gospodarskih krugova, nacionalna pitanja austrougarskih naroda nisu time bila skinuta s dnevnog reda, to tim više što su u obim dijelovima Monarhije centralističke težnje vladajućih struktura bile vrlo izražene. Centralističke centripetalne tendencije i nacionalni centrifugalni otpori bili su dijalektički međuovisni i dok su vladajući slojevi gledali u prvim zaštiti svojih interesa, poistovjećujući ih s interesom državne cjeline, dotle su u nacionalnoj ideji pretežno srednji društveni slojevi podređenih naroda tražili rješenje za svoj ugroženi prosperitet. Oni su nacionalno pitanje uzimali kao taktičko sredstvo za svoju u biti klasnu borbu, premda se ne može osporiti da su svojim političko-ekonomskim zahtjevima do izvjesne mjere izražavali i probleme nižih slojeva naroda kojemu su pripadali. Njihova je borba u svakom slučaju sužavala prostor neograničene političke moći krupne buržoazije i ostvarivala neke demokratske principe, koji su dobivali formu zakonitog ponašanja i time indirektno olakšavali borbu i nižih slojeva.

Bečka vlada nije mogla imati razumijevanja na nacionalna pitanja. Sam je vladar gledao među političarima »podanike« raznih jezika, ali da iza tih pojedinaca stoji cjelina, odnosno da određeni pojedinac u političkom životu izražava pretežno dominantne težnje zaokružene, na nacionalnoj (jezično-povijesnoj) podlozi formirane cjeline, to je njemu bilo strano.⁶⁰ Što više, vladar i njegovi suradnici tumačili su nacionalne težnje zastarjelim, srednjovjekovnim partikularističkim ostacima i reakcionarnim željama povratka na staro feudalno doba, dok su pod modernom kapitalističkom koncepcijom organizacije državne uprave i društveno-političkog funkcioniranja zamišljali — i Koerber je to pokušao provesti — jedinstvenu centralističku zajednicu sa centralnim dvodomnim parlamentom, jednim službeno-saobraćajnim jezikom, jedinstvenom vladom kao izvršnim organom i vladarom kao vrhovnom vojnom i zakonodavnom vlašću. Pokrajinski sabori za njih su bili doista pokrajinski, tj. provincijski administrativno-upravni organi s vrlo bljedim ili nikakvim obilježjima predstavništva autonomnih nacionalnih cjelina. U ekonomskom, kulturno-prosvjetnom i kompletno civilizatorskom pogledu težili su stvaranju takve države koja bi bila najjača u centru, a onda bi se kao u koncentričnim krugovima idući prema periferiji države ta snaga postepeno gubila, da bi krajnja periferija, u koju je spadala i Dalmacija, bila osuđena po takvu sistemu na ekonomsko siromaštvo, političku beznačajnost i kulturnu zaostalost, odnosno da bi sve to u potpunosti postalo ovisno o snazi državnog centra.

Takvo je državno uređenje u praksi Cislajtanije već provedeno, pa se u Dalmaciji nijedan problem nije mogao riješiti mimo Beča. Na štetnost takve prakse po Dalmaciju ukazivali su domaći opozicioni elementi, izražavajući potrebu da pokrajinska vlada i Zemaljski odbor

trebaju imati više mogućnosti autonomnog djelovanja i da ne može biti prosperiteta za Dalmaciju dok na pokrajinske administrativno-upravne organe utječe »politika centra, politika bečkog centralizma«, tj. austro-njemačkog interesa.⁶¹ Na ovakve bi prigovore obično dolazili odgovori s vladine strane da su centralna i pokrajinska vlada »sve jedno« i da »pokrajinska vlada nije drugo nego emanacija centralne vlade, čije naredbe mora izvršavati.«⁶²

Jačanje centralističkih tendencija donosilo je sobom i jačanje germanizacije. O uvlačenju njemačkog jezika u upravne i sudske organe, pa čak i u školstvo, govorilo se u Dalmaciji na Saboru 1902. god., ali u manjoj mjeri nego što će o tome biti riječi u Saboru 1903. god. Upravo je vladanje novog namjesnika E. Handla, prema uputama novog austrijskog ministra predsjednika E. Koerbera, a tobože u cilju modernizacije države, ekonomskog prosperiteta i poboljšanja administrativne uprave, bilo vrijeme snažnijeg prodora njemštine. Da je Handel došao u Dalmaciju s otvorenim ciljem germanizacije njezinih ureda, već je u historiografiji istaknuto.⁶³

Dolazak novog namjesnika i iz Beča najavljena »nova era« u politici vlade prema Dalmaciji dočekani su posebno od pravaškog tiska otvorenom nesimpatijom i najavama o germanizatorskim težnjama Koerberove administracije.⁶⁴ Činjenicu da se on pri oficijelnom upoznavanju s upravnim i sudskim činovništvom poslužio za prve njemačkim, a za druge talijanskim jezikom iskoristio je »Narodni list« kao povod da uputi prvu direktnu prijetnju namjesniku da će »svoju karijeru u Dalmaciji sasvim brzo i neslavno završiti!«⁶⁵ Vjeru u neuspjeh Handlovih namjera »Narodni list« crpi iz okolnosti što će namjesnik doći »pred pomlađeno narodno zastupstvo, željno složnog i uspješnog rada...«,⁶⁶ dakako za dobro Dalmacije, a ne za interese »države«, tj. njezina središnjeg dijela.

U Splitu su Ivan Majstorović i Josip Smodlaka, oba pravaši, priredili novom namjesniku tihi demonstraciju.⁶⁷ »Srpski glas« navodi da je zbog centralizatorsko-germanizatorskih namjera hrvatsko novinstvo jednodušno najavilo Handlu »rat do krajnosti«.⁶⁸

⁶⁰ A. Ableitinger, Rudolf Sieghart (1866—1934) und seine Tätigkeit im Minister-ratspräsidium, Graz, 1964, 92. (dokt. disert. pohranjena u Oesterreichische Nationalbibliothek Wien).

⁶¹ BI PSD/1902, Biankini, 835.

⁶² Isto, Nardelli, 637.

⁶³ G. Novak, Prošlost Dalmacije II, Zagreb 1944, 422. Vidi i I. Perić, Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novog kursa u Dalmaciji. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine- XVII/1966—1967, Sarajevo 1969.

⁶⁴ NL 82/15. III. 1902. »David odlazi — Handel dolazi«.

⁶⁵ NL 28/5. IV. 1902, »Slab nastup«; dalji napad na Handla u br. 35/30. IV. i 36/3. V. 1902, »Branimo se« I. i II.

⁶⁶ NL 104/28. XII. 1901.

⁶⁷ Dbk 24/15. VI. 1902.

⁶⁸ SG 29/31. VII. 1902.

Pretežni dio Srpske stranke također je primio novog namjesnika s rezervom. Jedino je grupa sjeverodalmatinskih Srba pokazala sklonost da prihvati Handlov program. Izjavljuje da je pored vjernosti načelima srpske narodnosti i austrijske državnosti »uvijek priznavala i računala s drugim strankama u zemlji...«, te da može lako prihvatiti politički program namjesnika, tj. slogu radi rješavanja ekonomskih problema, budući da nema ni »vratolomnih« političkih programa ni »problematičnih« političkih pretenzija.⁶⁹

Motivi koji »Srpski glas« vode da pruža ruku pomirenja hrvatskim strankama upravo su suprotni od onih zbog kojih i s hrvatske strane dolaze slični pozivi. Više članaka u »Srpskom glasu«, objavljenih nakon dolaska Handla, za vrijeme i poslije zasjedanja Sabora u 1902. god. nedvosmisleno govore u prilog zaključku da im je osnovni razlog isti kao i kod Handla: na pragu sudbonosnih događaja »kojih posljedice mogu da budu nedogledne«, kad »tuđinci«, tj. Mađari, teže da »poplave našu zemlju«, držati Dalmaciju što dalje od banske Hrvatske i Ugarske, odnosno u momentu kada su u Mađarskoj jaki pritisci sa ciljem stvaranja samostalnog carinskog područja, propagirati »odcijepljenje od Ugarske«. »Srpski glas« objašnjava tu svoju preporuku ekonomskim, a ne političkim razlozima: Dalmacija je poljoprivredna zemlja kao i Ugarska, pa joj ugarski proizvodi prave konkurenciju, zato bi za Dalmaciju tobože bilo dobro da Ugarska dobije samostalno carinsko područje, jer bi onda dalmatinski poljoprivredni proizvodi dobili na cijeni u austrijskom dijelu Monarhije. Upravo zato potrebno je da Dalmacija ostane u Cislajtaciji a Translantaciji se carinski osamostali, »bez razlike narodnosti i stranaka moramo sjedinjenim silama potpomoći da se to odcijepljenje čim prije izvrši«. Naravno da Beču nije u interesu odcijepljenje odnosno osamostaljenje Ugarske, ali kako o tome ne odlučuje Dalmacija ni na koji način, »Srpski glas« može — radi kamufiranja svog režimskog stava — zagovarati to odcijepljenje. Njemu je važno da Dalmacija ostane izvan Ugarske, tj. odvojena od Hrvatske. Smatra da i pored sveg nezadovoljstva s austrijskom upravom »nema među nama ozbiljna i poštena čovjeka, koji bi pretpostavio mađarsku upravu austrijskoj«, pa se nada ad će novom namjesniku »svi ozbiljni i savjesni činioći u zemlji biti pri ruci«. Navodi konkretnije koje bi to zajedničke akcije cijelog političkog i gospodarskog vodstva Dalmacije trebale biti. To su, prvo: izgradnja željezničke pruge Knin—Novi; drugo: formiranje društva s ograničenim jamstvom za izvoz dalmatinskih proizvoda osobito vina i ulja u Beč uz pomoć bečkog Društva za promicanje gospodarskih interesa Dalmacije.⁷⁰

»Srpski glas« je bio razočaran prijemom na koji je naišao namjesnikov nastupni govor u Saboru 1902. god., a koji po njemu »pravi do-

⁶⁹ SG 26/10. VII. 1902, Dva programa; SG 24/26. VI. 1902.

⁷⁰ SG 22/12. VI. 1902, »Na zajednički rad«; 23/19. VI. 1902, »Nek se i naša čuje«; 26/10. VII. 1902, »Dva programa«; 24/26. VI. 1902, »Novi namjesnik pred saborom«; 23/19. VI. 1902, »Pismo iz Beča«.

sta povoljan utisak«. Za odbojan stav zastupstva u Saboru »Srpski glas« optužuje »mlade sile«, tj. pravaše.

Međutim, budući da je grupa oko »Srpskog glasa« bila malobrojna, to se može reći da Handel nije u Dalmaciji za sebe dobio gotovo nikoga. Sabor 1902. god. će to još jasnije pokazati. Na njemu se vidjelo da izgledi za provedbu Koerberovih namjera u Dalmaciji nisu nikakvi.

Namjesnikov govor trebao je prema najjavama iz Beča otvoriti novu eru u austrijskom upravljanju Dalmacijom. Međutim i Beč i Dalmacija podrazumijevali su nešto drugo pod »novom erom« i lom je bio definitivn. Dalmacija se nije mogla odreći svojih nacionalnih težnji, tj. sjedinjenja s banskom Hrvatskom, a Austrija nije imala čime kupiti njezinu naklonost. Nacionalne zahtjeve nije ni htjela ni mogla riješiti, a za gospodarske nije imala toliko novaca da bi ih podmirivši svoje potrebe, mogla u dovoljnoj mjeri ustupiti Dalmaciji.

I dok namjesnički savjetnik N. Nardelli najavljuje velike promjene na bolje i opravdava vladu što nije više učinila za Dalmaciju time što krivi parlamentarne odnose u Carevinskom vijeću, zbog kojih vlada ne može pokrenuti rješavanje investicione politike uopće, pa ni za Dalmaciju posebno, te uvjerava Sabor da je novi ministar predsjednik Koerber uspio popraviti stanje u parlamentu i da su prvi znakovi kretanja naprijed već vidljivi, a svoje riječi potkrijepljuje dopisom iz Beča, kojim se traži nacrt za reguliranje voda i močvara,⁷¹ dotle namjesnik Handel u nastupnom pozdravu govori o tome da pokrajina mora pokazati više samostalnosti u rješavanju ekonomskih problema Dalmacije, za koje priznaje da su veoma teški, te da usko u vezi sa smislom gesla *viribus unitis* stoji poruka da se od države »do daljnega« ne može očekivati pomoć, osim za poduhvate predviđene Koerberovim planovima, koji ne sežu do Dalmacije. Handel obavještava da pokrajina treba iz svojih vlastitih mogućnosti naći načina da sebi pomogne, ne čekajući »zlatnu kišu« odozgo.⁷² Vlada je jasno poručila da ona ne može dati ni inicijativu ni materijalna sredstva za sprovođenje ekonomskog programa za Dalmaciju. Pokazala je samo načelnu spremnost da eventualno materijalno pomogne tamo gdje se pokažu realni preduvjeti (postojanje materijalne baze) za uspjeh određene gospodarske akcije. I pored toga što se od države nema čemu Dalmacija nadati Handel ipak ističe kako upravo ekonomski razvitak smatra »svojim prvim i pglavitim zadatkom u ovoj zemlji«. Dalmacija je pokazala vjekovima da ima bogatstva i privredno-stvaralačke mogućnosti, nastavlja namjesnik s obrazloženjem, pa i danas se »još jednako plavi ono isto vedro nebo, priroda je spravna, da je istim darovima obdari kao nekada, ovo isto pučanstvo, u bitnosti svojoj, zdravo, jako i svakojakim sposobnostima bogato...« Iako sada zapuštena (ogoljela, puna nereguliranih bujica i bara, malarična, sa zaraženim vinogradima i propa-

⁷¹ BI PSD/1902, Nardelli, 637.

⁷² Isto, Handel, 268.

lim vinogradarstvom, nerazvijenim obrtom, bez industrije, sa gotovo nikakvom trgovinom, pustim i neizgrađenim lukama, sa sve učestalijim grupnim iseljavanjem, bez kredita, subvencija, adekvatne gospodarske politike, Dalmacija ipak »sjedinenim snagama« može postići bolju budućnost, ukoliko se odazovu pozivu »na djelo sve moralne i materijalne snage naše zemlje, bacajući na stranu sve zadjevice i političke razmjerice, i da se tako stvori jedno neutralno polje, na kojem bi vladalo, da i budi za gospodarski rad, njeko primirje, njeka 'tregua dei'«. ⁷³

Pa iako je dakle Handel tražio inicijativu i poduzetnički duh od same Dalmacije, ipak su predstavnici vlasti konkretne prijedloge pojedinih zastupnika dočekivali riječima... »držim da će vlada uzeti u obzir njegove (tj. dotičnog zastupnika, T.G.A.) želje i po mogućnosti im zadovoljiti, ali moram primjetiti, da vladi nekako ove preporuke pojedinih zastupnika, u interesu pojedinih kotara, poremećuju sistematičan rad, koji joj je sa strane ovog vis. sabora bio više puta preporučen. Jedino sistematičnim radnjama može se doći do cilja...« ⁷⁴

I tako se s jedne strane spominje bogata prošlost, plavo more itd., preporuča sitni, postupni rad, želeći time naglasiti da Dalmacija može i sama sebi pomoći, a s druge strane se gospodarska autonomnost koči najavama o sistematičnim planskim radovima, a za to opet nema novaca i taj se krug protivurječnosti beznadno zatvara.

Većini zastupnika u Saboru upala je odmah u oči izmjena gledanja vlade na gospodarsko stanje Dalmacije. Vlada je naime priznala da je ono vrlo loše i time potvrdila istinitost i opravdanost pritužbi i oštrih kritika koje su radikalni elementi Dalmacije, prvenstveno J. Biankini, već jednu deceniju upućivali vladi. Biankini je sada, prema smislu njegove dotadašnje borbe, očekivao da će vlada, kad je konačno uvidjela svoje »grijehe« učinjene Dalmaciji, dosljedno tome pronaći način da to »ispravi«. Zato bi, po Biankiniju, dužnost novog namjesnika trebala biti da izloži »koje su njegove pozitivne zadaće, što je uglavio sa centralnom vladom, obavieštenom o našim užasnim prilikama, i čemu se možemo nadati od njegove uprave«. ⁷⁵

Biankini je tražio od novog namjesnika solidan ekonomski program i dalekosežne investicije. ⁷⁶ O neophodnosti investiranja uz pomoć državne vlasti, ako se želi gospodarstvo Dalmacije pokrenuti s mrtve točke, govorili su gotovo svi političari i uopće javni radnici Dalmacije. ⁷⁷ Biankini spominje »kolosalne investicije« koje vlada pravi

⁷³ Isto, 267, 268.

⁷⁴ Isto, Nardelli, 1099.

⁷⁵ Isto, Biankini, 584.

⁷⁶ Isto, 568—591.

⁷⁷ »Vlada mora uložiti u ovu zemlju velike investicije«, kaže Smodlaka, isto 378; slično kaže i član talijanske stranke R. Ghiglianovich, isto, 562, pa Srbin Kovačević i drugi.

u drugim pokrajinama zastupanim u Carevinskom vijeću dok je Dalmacija od toga izuzeta⁷⁸

Handel brani vladu, ističući da zakon dopušta pomoć državnih financija za privredna poslovanja jedino uz već postojeću novčanu svotu koju je osigurala i odredila dotična pokrajina i interesenti, pa tada državni doprinos iznosi 1/5 ili maksimum 1/3 potrebne cjelokupne svote, dok bi za Dalmaciju bila prisiljena dati cijeli iznos, jer i pokrajina i pojedinačni poduzetnici ili veleposjednici nemaju gotovo ništa.⁷⁹

Zemaljska pokrajinska zaklada imala je na raspolaganju za godinu 1902. svega 1,522.802 kruna, dok je u 1903. god. taj iznos povećan za 44.519 kruna, odnosno činio ukupno 1,567.321 krunu (od čega iz vlastitih prihoda 501.642, a 1,065.679 kruna od poreza), a u godini 1904. ukupno 1,633.569 ili za 76.248 kruna više nego u godini 1903. (vlastiti prihodi iznosili su 518.358, a porezi 1,125.211 kruna). Za same potrebe školstva u 1903. god. bilo je potrošeno 1,125.676 kruna, a u 1904. 1,169.522 kruna.⁸⁰ Stoga nije čudno da su se u Saboru čuli glasovi o tome da školstvo iscrpljuje gotovo sva pokrajinska sredstva, premda su i pored toga i školstvo i učiteljske plaće bili znatno ispod zadovoljavajuće razine, kako je to proizlazilo iz diskusija u Saboru.

Iz pokrajinske zaklade podmirivali su se još troškovi uprave, bolnice, popravci putova, regulacije voda i sl. pa je razumljivo da je bilo nemoguće izdvojiti iz pokrajinskih sredstava bilo što (npr. za veći broj stipendija, otvaranje novih škola, a kamo li za izgradnju većih saobraćajnica, luka, melioraciju zemljišta i sl). Ni ostale zaklade nisu bolje stajale. Zemaljska poljoprivredna zaklada raspolagala je 1902. god. s 29.755 kruna, a 1903. god. s 34.255 kruna. Samo za zajam za obnovu vinograda, uništenih filokserom, bilo je potrebno 300.000 kruna.⁸¹

Za najveći dio potreba pokrajine bila je uobičajena istinita konstatacija Zemaljskog odbora da se zbog nepostojanja financijskih sredstava nisu mogle realizirati. Tako i novom namjesniku u nedostatku nečeg konkretnog nije preostalo drugo nego da spomene kako su i nebo i more i zemlja ostali isti kao i prije, pa da se prema tome može očekivati ponovno bujanje gospodarskog života kao u prošlim vremenima. Namjesnik, odnosno vlada, neće (a i ne mogu) da uvide ono što im poručuju dalmatinski zastupnici, tj. da su se vremena izmjenila i da moderno kapitalističko vrijeme traži drugačija pravila privrednog i političkog ponašanja od onih iz pretkapitalističkog doba, tj. tržište, banke, financijski kapital, željeznički i drugi saobraćaj, izgrađene luke,

⁷⁸ BI PSD/1902, Biankini, 587, Riječ je o povlaštenim zajmovima za poticanje poljoprivrede i općeg ekonomskog razvoja u Gornjoj i Donjoj Austriji, Galiciji i drugdje na temelju zakona iz 1897.

⁷⁹ BI PSD/1902, 555.

⁸⁰ BI PSD/1902, 1903, 1904.

⁸¹ BI PSD/1903, 261, 409, 646—647, 792, 794. Koliko je Dalmaciju osiromašila austrijska carinska politika s Italijom vidi: I. Perić, Vinska klauzula u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, Rad JAZU, 375/1978.

moderne strojeve, industrijska postrojenja, gnojivo i suvremeni alat u poljoprivredi, specijaliziranje proizvodnje, trgovačka izvozno-uvozna udruženja, zaštitne carine itd., te uz to: smišljenu ekonomsku politiku provođenu na nivou suradnje privatnika i državne vlasti, a Dalmacija ima austrijsku trgovačku politiku vinske klauzule s Italijom, razne nepogodnosti u parobrodarstvu, ribarstvu, priobalnoj plovidbi, trgovačku izolaciju prema Crnoj Gori, prekid trgovine s Bosnom i Hercegovinom, odvojenost od banske Hrvatske, neadekvatne gospodarske uredbe — sve upravo suprotno od onoga što bi joj odgovaralo.

Rasprava o problemima privatne inicijative (u zemlji bez kapitala bilo novčanog, industrijskog, obrtničkog ili zemljoposjedničkog), s jedne strane, i državne pomoći, s druge strane, imala je s razlogom upravo na Saboru 1902. god. centralno mjesto, budući da su domaće obrtničko-industrijske snage u granicama svojih mogućnosti upravo u zadnjem desetljeću XIX. st. učinile prvi korak prema sitnom usponu i na tome ostale, jer je za dalji korak trebala priskočiti u pomoć država s povoljnom gospodarskom politikom i zajmovima, ali se dakako za to pitanje nije moglo naći rješenje koje bi zadovoljilo obje strane, tj. vladu i saborsko zastupstvo, odnosno građanstvo Dalmacije. Gotovo svi zastupnici koji su se postavljenim pitanjem bavili priznavali su važnost privatne inicijative i oslona samih na sebe, ali su istodobno ukazivali i dokazivali na nemogućnost da se samo na taj način Dalmacija može izvući iz ekonomske zapuštenosti.⁸²

Budući da je namjesnik dakle umjesto ijednog konkretnog prijedloga za rješavanje gospodarskih problema izjavio da se Dalmacija od vlade nema čemu nadati, to ga je Biankini upitao: »... je li baš vrijedilo, da ostavite stolni Beč i da se potrudite do ove siromašne zemlje, da nam to kažete? Je li vrijedilo da gospoda ministri za jedan ovakav program imenuju i pošalju prvog civilnog namjesnika ustavnih doba u Dalmaciju?«⁸³. Iza ovakvih i sličnih riječi naslućivala se misao: zašto su nam takav namjesnik i takva država uopće potrebni?

U vezi s namjesnikovom preporukom da prestanu političke netrpeljivosti radi zajedničkog rada na gospodarskom polju, Biankini navodi činjenicu, koju potvrđuju i ostali govornici u Saboru — da na području gospodarstva nije ni dolazilo do stranačkih sukoba. Oni su bili isključivo političko-nacionalne naravi i izražavali su se pri tretiranju jezične problematike, školskih programa, nacionalnog sastava namještenika u upravnim, sudskim, poštanskim, policijskim organima i sl. Predstavnicima političkih stranaka su se međutim uglavnom nalazili zajedno kad je bila riječ o ekonomskom prosperitetu Dalmacije, ali kako su izgledi za realizaciju takvih programa bili u pravilu mali pa su se prijedlozi zaustavljali na teoretskoj razradi, to je i prava suradnja na tom polju manje mogla doći do izražaja. Misao udruživanja i povezivanja na ekonomskom planu ionako je već bila prisutna u Dalmaciji. O njoj su sve

⁸² BI PSD/1902, Kovačević, 535—538; Ribičić, 594; Ghiglianovich, 561—564;

⁸³ Isto, Biankini, 586.

nacionalne političke grupacije Dalmacije govore i trudile se da ih svaka u svojoj stranci provede u život. To je doduše, zbog političkih i nacionalnih međusobnih razmirica bilo još uvijek u fazi vođenja brige samo za sređivanje vlastitih redova u svakoj stranci posebno.

Srpska stranka je propagirala združno i bankovno udruživanje samo za Srbe, Talijani su to isto radili za sebe, dok Hrvati, budući da su predstavljali apsolutnu većinu u pokrajini, nisu imali toliko potrebe da se zatvaraju na gospodarskom planu, pa su njihove banke i združna udruženja rijetko na prijelazu stoljeća imala nacionalno obilježje.

Međutim postojeće stanovite tendencije nacionalnog zatvaranja na gospodarskom planu u početnoj fazi akumulacije kapitala mogle su imati u organizacionom i konkurentskom smislu samo pozitivan rezultat, a dalji bi razvoj neminovno sam po sebi ionako doveo do međusobnog poslovnog preplitanja, a time i slabljenja političkih i nacionalnih ograda, kako to gospodarski razvoj poslije i pokazuje.

U vezi s namjesnikovim govorom postavljalo se, međutim, pitanje koji i kakav bi to zajednički gospodarski rad konkretno mogao udružiti sve snage Dalmacije, kad su za bilo kakav zamašniji poduhvat na tom polju nedostajali osnovni preduvjeti novac, saobraćaj i opća povoljna gospodarska politika. A sva Dalmacija bez razlike na stranke očekivala već odavno upravo kakav solidan ekonomski program, koji dakako može dati jedino onaj koji upravlja cijelom pokrajinom i širom zajednicom, dakle vlada. Kako toga nije bilo, otpala je mogućnost ujedinjavanja na gospodarskom planu i ostala samo ona na političkom.

Handel je u najbitnijem svom zadatku, tj. da u duhu viribus unitis angažira sve političko vodstvo Dalmacije na rješavanje gospodarskih problema, doživio potpuni neuspjeh. Uostalom, Koerber, kad je bila riječ o Dalmaciji, i nije ozbiljno mislio da je moguće na gospodarskom planu nešto konkretno napraviti bez financijskih sredstava. Bio je to s njegove strane samo politički manevar. Želio je novim načinom zavaravanja držati Dalmaciju u pasivnu stanju dok se budu vodili austro-ugarski pregovori oko financijske nagodbe i ostalih problema. Htio je dobiti na vremenu: sklopiti nagodbu dok hrvatske političke snage u Dalmaciji ne uvide da od najavljene nove ere nema nikakve stvarne koristi za Dalmaciju. Ta su se njegova priželjkivanja razbila odmah kad je bilo jasno da je Handel došao »praznih ruku«, a politika se u pokrajini i dalje, još s jačim naglaskom, kretala u okvirima borbe za nacionalna prava. To je jačalo aneksionističke tendencije hrvatske politike u Dalmaciji, ali je i srpska i talijanska politika upozoravala vladu na svoje nacionalne zahtjeve.

Većina srpskih zastupnika došla je u Sabor 1902. god. pod pretpostavkom postojanja planova o okupaciji Bosne i Hercegovine i anti-srpske austrijske balkanske politike, s uvjerenjem da bečki novi kurs

znači »izvadjanje nijemštine pod firmom velikohrvaštine«, da je on uperen protiv Srba, a u prilog Velike Germanije.⁸⁴ Srpski zastupnik Krsto Kovačević je u nekoliko navrata s razlogom govorio o progonima Srba. U tome ga je slijedio i drugi zastupnik srpske stranke Đuro Vukotić.⁸⁵ Premda je među srpskim političarima u Dalmaciji bilo više struja, u Saboru je prevladavala ona koja, dajući izjave lojalnosti, traži od vlade da Srbe tretira kao važan faktor u pokrajini.⁸⁶ To isto zahtijeva i Talijanska stranka.

Talijanski zastupnik Ziliotto iznosi bitne stavove i političku orijentaciju talijanske stranke u odnosu na namjesnikov plan. Po njegovu mišljenju opis jadnog gospodarskog stanja Dalmacije odnosno potvrda takva stanja iz ustiju namjesnika ipak je nešto novo, premda je stvar sama po sebi poznata. Namjesnikove riječi prima s nepovjerenjem zbog 40-godišnjeg lošeg iskustva i kaže da bi se vlada, kad je konačno spoznala da je dosadašnji put i sistem stvorio bolesno stanje u državi, trebala vratiti na principe svojih osnovnih zakona, koji prema Ziliottovoj interpretaciji znače priznavanje pune ravnopravnosti talijanskog jezika s hrvatskim, uvođenje u sve gradove Dalmacije talijanskih škola i osiguranje Talijanima većeg broja radnih mjesta u upravnim (općinskim), sudskim i drugim državnim službama, te prestanak progona Talijana od strane vlasti.⁸⁷ Ono što dakle talijanska stranka od novog perioda očekuje jest vraćanje njezinih izgubljenih pozicija u političko-upravnom životu pokrajine.

Naravno da su i hrvatski zastupnici govorili o nacionalnoj ugroženosti hrvatskog naroda u postojećem sistemu.

Jedan dio hrvatskih zastupnika posebno je oštro reagirao na ono što je prvi civilni namjesnik rekao o svom položaju i funkciji, a što je bilo u uskoj vezi s pojačanim nastojanjima na centralizaciji Cislajtanije. Sprovođenje centralizma povlačilo je za sobom jasno negiranje hrvatskog autonomnog državnog prava i nacionalne političke individualnosti Hrvata, što se izražavalo u tretiranju Dalmacije kao administrativne provincije Cislajtaniije, kojoj interesi moraju biti podvrgnuti interesima cjelokupne Monarhije i višim državnim interesima. Handel je, naime, sebe označio kao »informativni i eksekutivni organ vlade«, koji će se brinuti za »dobro i korist ciele države u povjerenom mu administrativnom području«, dok je dužnost zastupstva da se brine za Dalmaciju, što opet tobože ne znači da se ta dva cilja smiju razilaziti.⁸⁸ Ovakve izjave izazvale su razočaranje kod onog dijela narodnih zastupnika koji su polagali nade u civilnog namjesnika, smatrajući da će čovjek građanskog statusa imati više razumijevanja za potrebe pokra-

⁸⁴ Dbk 1/5. I. 1902; 2/12. I. 1902.

⁸⁵ BI PSD/1902, Kovačević, 353, 889, isto, Vukotić, 336.

⁸⁶ Isto, Kovačević, 888.

⁸⁷ Isto, Ziliotto, 842—845.

⁸⁸ Isto, Handel, 267.

jine od vojnog namjesnika, te da će on braniti interese Dalmacije u okviru države, a ne obratno!⁸⁹

Namjesnik svodi nacionalni fenomen na kulturološki i pod nacionalnim radom podrazumijeva i dopušta područje (pučkih) škola i kulturnih institucija, ali i tu upozorava da »opravdana želja za uzgoj svoje narodnosti ne smije navesti na težnju za osamljenjem ili izključivosti«, jer »uprav Dalmacija, što po svojoj morskoj obali ima da nazire budućnost svoju u prometu i trgovini, mora više od ikoje druge zemlje da se čuva osamljenosti«.⁹⁰

Tim je riječima vlada poručila da težnju Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom, te njezinu polustoljetnu borbu kroz brojne delegacije i bezbrojne projekte za saobraćajnom (željezničkom) vezom s Monarhijom bilo preko Bosne i Hercegovine, bilo preko Hrvatske, ne smatra uopće nečim postojećim. Čitavo teško napinjanje dalmatinsko-hrvatskih političara da bi Dalmaciju vezali s njezinim prirodnim narodnim centrom (Zagrebom) i zaleđem (Bosnom i Hercegovinom) vlada jedinstavno ignorira. I upravo ta ista vlada koja drži Dalmaciju izoliranu poručuje dalmatinskom zastupstvu, koje se upravo protiv te izoliranosti bori sa stanovišta i nacionalnog (pitanje sjedinjenja), i gospodarskog (pitanje željeznica i trgovine) i kulturnog (pitanje gostovanja zagrebačkog kazališta, međusobni izleti, novinski kongresi itd.) da se ne osamljuje.

Naravno da je jasno što vlast hoće. Ona želi da se Dalmacija ne orijentira na Hrvatsku, na Bosnu i Hercegovinu, na Crnu Goru i Balkan uopće, nego na pokrajine Cislajtanije,⁹¹ jer to odgovara centralističkim i denacionalizatorskim unitarističko-germanističkim koncepcijama Koerberove vlade o organiziranju i moderniziranju države.⁹²

⁸⁹ Razumljivo je što je i na ovo najoštrije reagirao upravo Biankini. On je očekivao da će civilni namjesnik biti »pravi namjesnik Njegova Veličanstva« (tj. namjesnik hrvatskog kralja u hrvatskoj pokrajini Dalmaciji) i kao takav »pokretna sila u Dalmaciji... duša uprave«, onaj koji »stvara, podiže i upućuje«, a ne samo onaj koji »riešava birokratične spise«. Biankini drži da se namjesnik mora brinuti za Dalmaciju, dok je briga o državi kao takvoj stvar faktora u Beču. Ona pak izjava namjesnikova prikazuje ga, po Biankiniju, kao »telefon između Beča i Zadra«, kao »bečku šibu«, »automata«, »mandarina bečke vlade«, kao komesara Monarhije, koji »ovdje za njezine koristi radi i kontrolira narodno zastupstvo« itd. Takav status dalmatinskog namjesnika »muti sve dosadašnje naše ustavne pojmove. To je sasvim nova misao u našoj ustavnoj praksi, to nam zvoni kao neka nenadana revolucija«, uzvikuje Biankini. Isto, Biankini, 590, 831—832. O nepostojanju autonomije govorio je i Ante Trumbić u Saboru 1897. Govor izrečen na sjednici 18. veljače 1897. Dalmatinskog sabora pri raspravi o zemaljskom proračunu. Zadar 1897, 7, 8.

⁹⁰ BI PSD/1902, Handel, 268.

⁹¹ Isto, 269.

⁹² Ableitinger, Sieghart, 153. Handel dakako ne otkriva jasno centralističke namjere vlade, već svoje nastojanje da Dalmaciju poveže s drugim pokrajinama Cislajtanije objašnjava potrebom same Dalmacije, jer da će se time tobože »postići jamstvo da će želje i potrebe Dalmacije kod zastupnika drugih pokrajina i u središtu državnome biti sve to bolje shvaćene i susretljivo prihvaćene...« (BI PSD/1902, Handel, 269). Zastupnici pojedinih naroda u Carevinskom vijeću borili su se za svaki interes svog naroda i pokrajina i da su se svi od reda pri tom

Dalmatinske građanske stranke bez obzira na nacionalnu i političku pripadnost nalazile su se zajedno onda kada je trebalo pružiti otpor germanizaciji i pojačavanju centralizma, ali bi se sukobile kad bi došla na dnevni red izrazito nacionalna pitanja, odnosno pitanja preuređenja državnog sistema, kao što su sjedinjenje s banskom Hrvatskom, rušenje dualizma, eventualno pitanje federalizma. Tada bi izbijale u prvi plan, kao i u čitavoj Monarhiji, težnje k sjedinjenju s vlastitim nacionalnim centrima. Jače ili slabije, ovisno o općoj političkoj klimi, izlazile bi u Dalmaciji na površinu tri temeljne struje, svaka sa unutrašnjim varijantama: želja za sjedinjenjem s Hrvatskom, nastojanja oko priključenja Dalmacije srpskim zemljama, težnje k pripojenju Dalmacije Italiji. Dvije prve tendencije znale su se u momentima pomirljivog raspoloženja i pred trećim neprijateljem naći zajedno na planu jugoslavenske ideje.

I sada su sve stranke pokazale složne u otporu protiv germanizacije. Namjesnik Handel, odnosno Koerberova vlada poduzela je mjere za izmjene u upravljanju, odnosno administrativnom poslovanju državnog aparata. Handel je u tom smislu napraivo prijedlog jezične reforme u državnim upravnim organima za Dalmaciju, u kojem je ustupio doduše više mjesta hrvatskom jeziku na štetu talijanskog, ali je pokušao uvući i njemački jezik, koji Dalmacija do tada službeno nije imala. Sabor je jednodušno otklonio njegov prijedlog. Premda su svi dalmatinski zastupnici dokazivali da Dalmacija nema nikakve potrebe za uvođenjem njemačkog jezika, ipak namjesniku Handlu nije bilo jasno kako to zastupnik Ante Trumbić ne može shvatiti da je ono što je njegova jezična osnova davala njemačkom jeziku u Dalmaciji »zaista slijedilo samo s obzirom na potrebe kod ministarstva u Beču.⁹³

Kad već njemački jezik nije mogao uvesti zakonskim putem, preko Sabora, nastojao je Handel da ga uvede kroz praksu. O prodiranju njemačkog jezika u poštu, prizivni sud u Zadru, u financijsko poslovanje pa i u školstvo od tada se često govori u Saboru. Nardelli je poku-

osjećali uskraćeni, te da je uopće bilo kakvo očekivanje »shvaćanja« i »susretljivosti« od zastupnika drugih naroda i pokrajina bilo prava naivnost, razumljivo je samo po sebi. Ove namjesnikove riječi primio je Sabor s otvorenim negodovanjem i povicima koji su izražavali misao da Dalmacija ne traži u Carevinskom vijeću nikakvu milost za koju bi trebali imati razumijevanje i susretljivosti nego svoje pravo. Sabor je shvatio kamo cilja namjesnik (da odustanu od nacionalne borbe pa da će za uzvrat dobiti neka poboljšanja na gospodarskom polju, jer će ih onda tobože ostali zastupnici u Carevinskom vijeću »shvatiti« i »uvažiti«), te mu je dobacio da se narodni ideali ne prodaju (Isto, upadice za vrijeme Handlova govora).

⁹³ BI PSD/1903, Handel, 676. Kad Handel govori o »potrebama ministarstva u Beču«, on ni ne pomišlja na to da ono što njemu sasvim normalno izgleda zastupnicima Dalmacije zvuči nepotrebno, neopravdano i štetno. Handel uvjerava Trumbića »nego prava činjenica, pošto uprava u jednom uredu u osam jezika nije moguća«. bića da potreba za jednim jezikom u dopisivanju sa centralnom vladom nije fikcija. To govori iz osobnog petnaestogodišnjeg iskustva i jasno mu je da to proizlazi iz centralističkog sistema, pa kaže: »Potpuno odstranjenje njemačkog jezika iz državne službe ne bi bilo moguće, nego decentralizacijom uprave. — Hoće li i da li će to slijediti, nitko ne može sada predvidjeti«.

šavao pomoću brojki pokazati da nije točno da su austrijski Nijemci i njemački jezik jače prisutni u Dalmaciji. Iz njegove analize nacionalnog sastava osoblja u upravnim i sudskim institucijama vidi se u 1902. god. već jasna tendencija: Nijemaca ima brojčano malo, ali zato stoje na odlučujućim mjestima: predsjednik prizivnog suda je Nijemac, ravnatelj financijskih poslova također, dva viša činovnika u financijskom poslovanju, namjesnički savjetnici, kotarski poglavari, činovnici viših razreda u upravnim službama — svi su Nijemci.⁹⁴

U tome se također nazrijevala namjera vlade da jače provede centralizam, jer među domaćim činovništvom nije bilo nikoga tko bi u dovoljnoj mjeri vladao njemačkim jezikom, pa je vlada uvođenjem njemačkog jezika imala opravdanje zašto postavlja na rukovodeća mjesta ne samo politički pouzdane ljude nego i osobe njemačke nacionalnosti.

Ni do tada nije Dalmacija uživala neku veću autonomiju. Primjer za to je i položaj, odnosno uloga Sabora. Da taj Sabor nije izvršilac unutrašnjih želja i potreba, ni transmisija toga prema Beču, to je jasno. Djelokrug njegova rada bio je ograničen na vođenje brige o malim proračunima nekoliko zaklada, te na pravo slanja predstavke na kralja, koje nije značilo gotovo ništa, jer ne samo što kralj te predstavke obično nije uvažavao nego su mjerodavni faktori u pokrajini s prijetnjom o raspuštanju Sabora nastojali spriječiti da do upućivanja predstavki uopće dođe. Sva važnija pitanja (trgovački ugovori, carinske tarife, izgradnja saobraćajnih putova, zakoni o dodjeli zajmova, subvencija, jezična pitanja i sl.) bitna za razvitak i napredak pokrajine, bila su u nadležnosti Carevinskog vijeća u Beču.

U centraliziranom političko-upravnom sistemu ni Zemaljski odbor, izvršna vlast Sabora, nije imao neko veće značenje za pokrajinu. To su zastupnici pokušavali popraviti povećanjem broja članova i boljom unutrašnjom organizacijom. Na Saboru 1902. god. vodile su se diskusije u tome smislu. Željelo se izbjeći da prisjednici Zemaljskog odbora budu obični činovnici, koji samo rješavaju spise, nego da se bave stvarnim problemima pokrajine na kreativan način. Sam Handel priznaje iluzornost rada Zemaljskog odbora. No povećanjem broja prisjednika nije se, naravno, moglo ništa bitno postići.

Svi politički zastupnici Dalmacije našli su se zajedno u oštroj osudi bečke gospodarske politike i u neprihvatanju Handlovih, odnosno Koerberovih planova, to tim prije što su tada u Dalmaciji upravo pravaši postali pokretačka snaga, a oni su na prvo mjesto u političkoj djelatnosti stavljali državnopravno pitanje, pa je novi namjesnik došao u Dalmaciju u najnezgodniji čas za svoje namjere. U novom saborskom zasjedanju pravaši doista pokreću pitanje državnopravnog položaja Dalmacije, ali se pri tom služe jalovom političkom metodom obraćanja vladaru adresom. Rasprava o njoj dobar je pokazatelj da se, usprkos

⁹⁴ Isto, 1902, Nardelli, 1095; Smoldlaka, 868.

naziranja novih pojava i ideja u političkom životu Dalmacije, na Saboru 1902. god. zbog nesazrelosti općih okolnosti izvan Dalmacije još politizira na stari način.

Premda su pravaši predložili da se vladaru pošalje adresa, u odboru koji ju je trebao sastaviti prevladali su narodnjački elementi,⁹⁵ pa ona jest i po duhu narodnjačka. Pravaši s njom nisu bili zadovoljni i podnijeli su Saboru svoju varijantu prijedloga, koji međutim nije bio prihvaćen. Tada su oni ipak glasali za adrese sedmorice da ne bi svojim negativnim stavom uzrokovali opće neprihvatanje adrese i time nepokretanje državnopravnog pitanja.

Adresa odbora sedmorice sadrži protest protiv centralizacije, zatim uobičajeno nabranje svih najbitnijih gospodarskih problema Dalmacije, zahtjev za rješenje jezičnog pitanja i, na kraju, kao novost nastalu pod utjecajem pravaša: ne više samo sjedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom i Slavonijom nego »svih zemalja nastanjenih Hrvatima«, bez navođenja kojih zemalja.⁹⁶

Rasprava oko sadržaja adrese izražava u potpunosti politički i nacionalni stav svih stranaka posebno. Trumbić i Smodlaka još jednom traže od kralja i putem adrese promjenu u državnopravnom položaju Dalmacije i ravnopravnost Hrvata unutar Monarhije, koju treba preurediti »na temelju načela ravnopravnosti«,⁹⁷ odnosno na nacionalnom principu.⁹⁸ Važno je upozorenje da se drmaju temelji dualizma, te da — ukoliko to vlada želi — može imati pod habsburškom kućom sve narode Monarhije uz prethodno udovoljenje njihovim nacionalnim zahtjevima. Oni se ovdje ne udaljavaju od pravaškog stanovišta iz 90-tih godina u interpretaciji dalmatinskih pravaša.⁹⁹

Biankini ne govori posebno o ravnopravnosti svih naroda Monarhije, nego napada dualizam ističući da je on izvor nestabilnosti Monarhije, dok bi »čvrsta politička borba« stvorena od Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, ojačala državu. Zalaže se, dakle, za trijalizam.¹⁰⁰ Milić se premda član odbora sedmorice, suprotstavlja i Trumbiću, i Smodlaci, i Biankiniju i adresi uopće, dokazujući — kako smo već rekli — da su izloženi zahtjevi o ujedinjenju hrvatskih zemalja izvan zakonskih mogućnosti. On se zalaže samo za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom unutar postojećeg dualizma, odnosno u okviru Ugarske, i to iz ekonomskih razloga. Uz to je smatrao da adresa poriče program Dalmatinskog sabora iz 1861. god. u vezi s državnopravnim pitanjima. Dalmatinski Sabor nije nikada tražio »združenje zemalja Hrvatima napućenih u jednu državno-pravnu skupinu...« nego samo sjedi-

⁹⁵ Odbor sedmorice za sastavljanje prijedloga adrese sačinjavali su: od narodnjaka P. Cingrija, Milić i Borčić; od pravaša Trumbić i Smodlaka, od Srba S. Knežević, od Talijana E. Salvi. BI PSD/1902.

⁹⁶ BI PSD/1902, adresa, 1078.

⁹⁷ Isto, Trumbić, 1081.

⁹⁸ Isto, Smodlaka, 847—875.

⁹⁹ Vidi: M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, str. 284—295.

¹⁰⁰ BI PSD/1902, Biankini, 832.

njenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Time predložena saborska adresa po Miliću prekida tradiciju stranke narodnjaka i odriče se prošlosti dalmatinskog sabora. Milić nastalu promjenu u redovima narodnjaka tumači time što se počelo naginjati pravaštvu.¹⁰¹

Pravaški (neprihvaćeni) prijedlog adrese razlikovao se od prihvaćene po tome što je on upravo na prvo mjesto stavljao ujedinjenje Hrvata. Pravašima se činilo da adresa sedmorice ne ističe dovoljno »viši narodni zahtjev« niti dovoljno naglašava načelo jedinstva i državne nezavisnosti, tj. državnosti hrvatskog naroda. Međutim, premda pravaši težnju »za ujedinjenjem svih Hrvata i za uspostavljanjem samostalnosti cjelokupne kraljevine Hrvatske na osnovu narodnog i državnog prava« stavljaju iznad svih drugih potreba, ni njima to ujedinjenje nije samo po sebi svrhom, nego preduvjet za razvoj svih drugih vidova društvenog i ekonomskog prosperiteta. Stoga njihov prijedlog adrese ističe da se Dalmacija ne može nadati »ekonomskom uskrsnuću dokle god narod hrvatski ne bude uspostavljen u neodvisno uživanje svojih državnih prava jer samo tada može, po svojoj ustavnoj volji, odlučivati o poslovima svih grana . . . «¹⁰²

S adresom odbora sedmorice nisu dakle bili zadovoljni u potpunosti ni narodnjaci ni pravaši, pa činjenica da su je ipak primili kao svoju zajedničku adresu potvrđuje da je ona rezultat obostrana kompromisa i spremnosti na složan rad, što su narodnjaci priželjkivali zbog rasula u svojoj stranci i neuspjeha svoje političke metode, a pravaši zbog jačanja antibečkog fronta u dalmatinskoj politici. Talijanska stranka je glasila za stavke o ekonomskim problemima, a bila protiv zahtjeva o jeziku i o ujedinjenju hrvatskih zemalja. U ovom zadnjem su im se pridružili i zastupnici Srpske stranke.¹⁰³

Bez obzira na razilaženja među hrvatskim strankama, važno je bilo da je dalmatinsko hrvatsko političko vodstvo znalo u momentu kada je bečka vlada željela držati Dalmaciju daleko od državnopravnih pitanja, daleko od banske Hrvatske i Ugarske, i zabaviti njezine političke predstavnike tobože gospodarskim problemima bar dok prođu pregovori oko financijske nagodbe između Beča i Budimpešte, postaviti u dalmatinskom saboru upravo tada, poslije mnogo godina, pitanje državnopravnog položaja Dalmacije,¹⁰⁴ da je znalo pružiti otpor obnovljenoj politici

¹⁰¹ BI PSD/1902, Milić, 856; DBK 43/26. X. 1902, »Kronika«; NL jub. br. 1912, »Vicko Milić«. Narodna hrvatska stranka je u svom programu od 1889. imala pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom.

¹⁰² BI PSD/1902, Trumbić, 1097, 1080; isto, adresa pravaša.

¹⁰³ BI PSD/1902. 1081—1083.

¹⁰⁴ Dualistički vrhovi Monarhije, među koje su spadali vladar i vlada, najviše su zazirali od pokretanja državnopravnih pitanja. Sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom spadalo je u red takvih pitanja i posebno je bilo po Monarhiju nezgodno pokretati ga u kriznim momentima za dualizam, a to su bili periodi obnavljanja austro-ugarskih nagodbenih ugovora. Stoga je 1889. austrijski ministar Taaffe bio izdao dozvolu dalmatinskom namjesniku da može zatvoriti Sabor ako zastupnici budu htjeli staviti na dnevni red saborskog raspravljanja pitanje sjedinjenja. M. Gross, n. dj., 295.

centralizacije i germanizacije, da je upravo u momentu približavanja krize dualizma i obnavljanja istočnog pitanja stvorilo raspoloženje da se zamijeni dotadašnja narodnjačka politika popustljivosti, pasivnosti, oportunitizma, političkog mrtvila, politikom aktivnosti, sloge, odlučnog traženja načina za mijenjanje dotadašnjih nepovoljnih prilika i sistema, mimo i protiv Beča, korištenja kriznih situacija u Monarhiji i pojačana interesa vladajućih krugova za Dalmacijom. Ta je promjena političkih shvaćanja i ponašanja dobila od njezinih nosilaca naziv — politika novog kursa.¹⁰⁵

¹⁰⁵ O politici »novog kursa« vidi posebno: R. Lovrenčić, *Geneza politike novog kursa*, Zagreb 1972; M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960; T. Ganza-Aras, *Politika »novog kursa« u Dalmaciji* (disertacija, rkp.), Zadar 1975

DALMATIAN CROATIA IN THE FOREIGN AND INTERIOR POLICY OF AUSTRIA-HUNGARY EARLY IN THIS CENTURY

Summary

Early in this Century Austria-Hungary was partly influenced by the strong German Reich. As this empire met with growing national resistance within its borders and a difficult situation in Serbia and the Balkans, the importance of Dalmatian Croatia grew for Austria-Hungary. This importance was mainly strategic, as this province has a border to Bosnia-Herzegovina, for Austria. For Hungary this province is important for its ports, as for the industrialized Hungary the port of Rijeka is asphyxiating. By the acquisition of Dalmatia Hungary could ban Vienna from Bosnia and Herzegovina and close this province by its »own« territories. Vienna and Pest are drifting towards an annexion of these provinces to the Monarchy, and so the generals are.

In Hungary the movement for the independence of Hungary is strengthening, it influences the Hungarian politics and makes a problem for the unity of the Monarchy. The tension is growing as the talks on upon the financial settlement are approaching. In the Dalmatian question the Hungarian parties are acting unanimously — those who are for the independence of Hungary and these who are for the dualism of the Monarchy. Both of them would like have Dalmatia annexed to Hungary. The last have some men who are acting to attract the Dalmatian politicians to sponsor the annexion of Dalmatia to Hungary basing their wishes on the Austro-Hungarian, resp. Hungaro-Croatian settlement.

Austria connected Dalmatia close to Vienna going towards the strengthening of centralisation and the introduction of German in Dalmatia. The Austrian administration tries to ban the connections of the leading Serbs in Dalmatia with the Serb leaders in Serbia, the same they do so far the Italian minority is concerned, they are suppressing the Croat nationalism in Dalmatia and preventing the solution of the annexion problem. So Vienna uses the antihungarian and also anti-dualistic feelings in Dalmatia trying to connect some relevant political forces in the solution of economic problems. So Austria bars Dalmatia from economic aid badly needed in that province. By these means Vienna is aiming to bar the politicians of the province from national problems and so »Austrian patriotism« is suggested.

The author displays that these endeavors had opposite effects. The Dalmatian politics were strongly influenced by Ante Trumbić and his group, which was close to the Party of Right. This group did not fulfill

the expectations of Vienna. Free of any political opportunism which spread in the Province, this group led by its own national interest resisted to Vienna and the dualism and made his program the unification of Dalmatia with the rest of Croatia. This group opposed the centralism and germanisation and changed its mind respective to the Serbian and Italian party in order to strenghten the antidualistic alliance.